

EX TEMPORE

EX TEMPORE - VERLEDEN TIJDSCHRIFT, NIJMEGEN

Ex Tempore

Hoofdredacteur:

Emiel Geurts

Redactie:

Kris van der Aar
Alicia Anthonise
Gaby Craninckx
Corine van den Eijnden
Madelief Feenstra
Vera Feron
Emiel Geurts
Sam Heijnen
Jehan Hillen
Emma Hooghwinkel
Sanne de Jong
Floris Meens
Fons Meijer
Wouter Raaijmakers
Tim Riswick
Joost Rosendaal
Joost Snaterse
Jenna The
Ellen Theuws
Isaac Thomas

Eindredactie:

Kris van der Aar
Jenna The
Sanne de Jong

Druk:

Bookbuilders Nijmegen

Afbeeldingen omslag:

Boven: Een selectie handschriften uit de collectie van de dominicanen van het Albertinum te Nijmegen.

Onder: Een bladzijde uit het kleurrijk versierde, laatmiddeleeuwse getijdenboek HS 309, circa 1500.

Jaargang 39 (2020), afl.3

ISSN 1566-1717

Ex Tempore verschijnt driemaal per jaargang.

Ex Tempore wordt uitgegeven door de Vereniging Ex Tempore - Verleden Tijdschrift, Nijmegen, bestaande uit studenten en medewerkers verbonden aan de afdeling Geschiedenis van de Radboud Universiteit Nijmegen.

Doel is, door middel van wetenschappelijke essays, vakinhoudelijke rubrieken en recensies informatie te verschaffen over het historisch bedrijf aan de RU, over geschiedbeoefening die met Nijmegen verband houdt en over actuele historische vraagstukken in het algemeen. Meer in het bijzonder wil het blad daarbij een forum zijn voor de Nijmeegse historische gemeenschap.

Redactiesecretariaat:

Ex Tempore, Postbus 9103, 6500 HD Nijmegen,
telefoon: 024 3615641.
e-mail: etvt@student.ru.nl
<http://www.ru.nl/extempore/>

Verenigingsbestuur:

dr. F.B.G.B.M. Meens (voorzitter), J.W.I Thomas (secretaris), BA, C.R.C.M. van den Eijnden (penningmeester), MA.

Comité van Aanbeveling:

Prof. dr. C. van Baalen, prof. dr. M.L.M. van Berkel, prof. dr. M.E.B. Derks, prof. dr. Th.L.M. Engelen, prof. dr. W.J.H. Furnée, prof. dr. O.J. Hekster, prof. dr. A.A.P.O. Janssens, prof. dr. J. Kok, prof. dr. W.P. van Meurs, prof. dr. M.E. Monteiro, prof. dr. L. Spruit, prof. mr. H.L.E. Verhagen, prof. dr. T.H.G. Verhoeven.

Auteursaanwijzingen en archief (1999-2015) zijn te vinden op onze website.

Prijs van losse nummers: € 7,50. Verkrijgbaar op aanvraag.

Abonnementsprijs voor de jaargang 2020: € 17,50 voor studenten; € 22,50 voor overigen. Abonnement volgende jaargang opzeggen vóór 1 november. Een abonnement kan niet tussentijds worden stopgezet.

Abonnementen kunnen worden verkregen door overmaking van het betreffende bedrag op rekeningnummer NL77 INGB 0008 1693 32 t.n.v. Ex Tempore, Nijmegen, onder vermelding van uw adres en studentnummer (indien van toepassing).

Inhoud

Redactioneel	228
Artikelen	
Joost Snaterse De wonderen van Sint-Artemios	230
Gender en gezondheid in vroegmiddeleeuws Constantinopel	
Sophie Vries Ongehuwde moeders en voorechtelijke verwekkingen in het arrondissement Antwerpen, 1821-1920	242
Kristian Mennen Het behoud van een uniek zoetwatergetijdengebied	268
Natuurbescherming en politiek in het begin van de jaren vijftig	
Kris van der Aar Omstreden consensus	290
De percepties van het poldermodel in Nederland, 1982-2002	
Vaste rubrieken	
Interview	314
<i>David van der Linden</i>	
Boeken top vijf	322
<i>Rutger Kramer</i>	
Alumnus	326
<i>Vanessa Jolink</i>	
Uit het archief	330
<i>Eefje Roodenburg</i>	
Ivoren toren	336
Auteursinformatie	340

Redactioneel

Ex Tempore sluit dit bewogen jaar niet af met vuurwerk, maar met een nummer waar eveneens de vonken vanaf spatten. In een editie die verscheidene thema's en methodieken behelst nemen we u mee op een chronologische reis naar middeleeuwse ziekten, ongehuwde moeders in negentiende-eeuws Antwerpen, Nederlandse natuurbescherming aan het begin van de jaren vijftig van de vorige eeuw en, tot slot, de percepties van het poldermodel. Genoeg variatie dus om goed het nieuwe jaar mee in te gaan.

Ons nummer begint in de middeleeuwen met een bijdrage van Joost Snaterse over Sint-Artemios. Deze Byzantijnse heilige uit de zevende eeuw genas zieken op wonderbaarlijke wijze. De hagiografie die over zijn wonderen werd geschreven geeft niet alleen inzicht in Byzantijnse ziektebeelden en het ritueel van de wonderbaarlijke genezing, maar ook in sociale angsten, genderverhoudingen en het dagelijkse leven in Constantinopel. Omdat Artemios vooral mannen met genitale ziektes genas, kan een lezing van de wonderen kennis verschaffen over Byzantijnse noties van mannelijkheid. Bij zijn lezing maakt Snaterse gebruik van drie thema's: het publiek, de bredere medische context, en sociale angsten rond castratie.

Vervolgens maken we de sprong naar het Antwerpen van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw. Sophie Vries onderzoekt in haar artikel, dat is gebaseerd op haar gelijknamige bachelorscriptie waarmee zij begin 2020 de *Ex Tempore* Scriptieprijs wist te winnen, of ongehuwde moeders en moeders met voorechtelijke verwekkingen in het arrondissement Antwerpen in de periode 1821-1920 tot een kwetsbare groep in de samenleving behoorden. Uit een data-analyse op basis van een representatieve steekproef van de bevolking van het arrondissement leidt Vries af dat ongehuwde moeders veel meer afweken van de sociale norm dan moeders met voorechtelijke verwekkingen. Buitenechtheid was in Antwerpen, aldus concludeert Vries, voornamelijk het gevolg van (economische) kwetsbaarheid, de daarmee samenhangende zwakke onderhandelingspositie en de anonimiteit en mobiliteit van de stad.

Kristian Mennen gaat in zijn artikel in op de politieke aspecten van natuurbescherming in Nederland aan het begin van de jaren vijftig. Hij onderzoekt hoe natuurbeschermingsorganisaties onder ongunstige omstandigheden – natuurbescherming was in die tijd namelijk nog geen eigen beleidsterrein – toch invloed konden uitoefenen op het overheidsbeleid. Dit analyseert Mennen aan de hand van de casestudie van de dreigende inpoldering van de Brabantse Biesbosch in de jaren 1950-1953. Mennen legt uit dat door een Contact-Commissie argumenten werden

verzameld voor behoud van dit gebied en dat deze via bevriende parlementsleden werden doorgespeeld naar het parlement. Hij schetst hoe natuurbeschermers bij gebrek aan wetgeving en ambtelijke inspraakprocedures kozen voor de weg van overleg en compromis om hun doel te bereiken.

Het laatste artikel van deze editie, verzorgd door Kris van der Aar, gaat over het poldermodel. Nederlanders lijken niet uitgepraat te raken over deze zogenaamd oer-Hollandse overlegcultuur. Van der Aar heeft deze percepties in het maatschappelijke debat voor de periode van de kabinetten-Lubbers en -Kok (1982-2002) in kaart gebracht door middel van een kwalitatieve en kwantitatieve analyse van bijna 300 krantenartikelen. Hij betoogt dat het poldermodel al snel na het munten van de term halverwege de jaren negentig uitgroeide tot een instrument aan de hand waarvan mensen een nationale identiteit konden vormen of versterken. Tegelijkertijd kreeg de overlegcultuur echter veel kritiek: Van der Aar concludeert dat de moderne geschiedenis van het poldermodel er juist een is van een streven naar consensus dat voortdurend omstreken is geweest.

De vaste rubrieken, ten slotte, kunnen in dit nummer uiteraard niet ontbreken. De redactie interviewde David van der Linden over zijn onderzoek naar de uit vroegmodern Frankrijk gevluchte hugenoten, *transitional justice* en de herinneringspolitiek die hierin een rol speelt. Vanwege het nieuwe normaal komen ook zijn ervaringen met het online docentschap aan bod. Rutger Kramer verblijdt de lezer vervolgens met genoeg leesvoer in de door hem geschreven Boeken top vijf. Daarnaast vertelt alumna Vanessa Jolink over haar carrière na de studie Geschiedenis in de archeologie en ruimtelijke ontwikkeling. In de rubriek Uit het archief is het deze keer de beurt aan Radboud Erfgoed, dat een licht werpt op de veelzijdige, maar vaak over het hoofd geziene handschriftencollectie van de Nijmeegse Universiteitsbibliotheek. We eindigen deze editie met de Ivoren Toren, waarmee de lezer op de hoogte wordt gebracht van de laatste nieuwtjes van de opleiding Geschiedenis.

Wij wensen u fijne feestdagen en veel leesplezier toe!

De wonderen van Sint-Artemios

Gender en gezondheid in vroegmiddeleews Constantinopel

Joost Snaterse

What counts more than the amount of disfigurement is that it reflects underlying, ongoing changes, the dissolution of the person.¹

Ziekte, genezing, en gezondheid zijn onlosmakelijk met het menselijk leven verbonden.² De omgang van mensen met ziekte en de betekenissen die ze geven aan gezondheid worden echter mede bepaald door culturele gebruiken en historische context. Voor het grootste gedeelte van de premoderne geschiedenis waren ziekte en genezing zowel een medische als een religieuze aangelegenheid.³ Deze verbondenheid zal in dit artikel nader onderzocht worden aan de hand van de unieke beschrijvingen van de wonderen van een Byzantijnse heilige: Artemios. Op wat voor manieren gingen mensen op zoek naar genezing bij deze heilige? Welke vormen van genezing genoten bijzondere autoriteit? Welke angsten bestonden er over de behandeling? En welke rituele handelingen droegen bij aan het lichamelijk herstel? Er zal worden betoogd dat de wonderbaarlijke genezingen een belangrijke bron zijn voor ons begrip van de dagelijkse sociale en medische realiteit in Byzantium en dat opvattingen over mannelijkheid hierbij een centrale rol innamen. Eerst wil ik een korte inleiding geven op de bijzondere brontekst die centraal staat in deze analyse; en aansluitend op de rol die ziekte en gezondheid innamen in het stedelijk leven van Constantinopel in de tweede helft van het eerste millennium van onze jaartelling. Deze inleiding zal de achtergrond vormen voor een analyse van deze bijzondere verzameling wonderbaarlijke genezingen uit zevende-eeuws Constantinopel. De verhalen bieden de moderne lezer een unieke inkijk in de omgang met ziekte door mensen van alle rangen en standen in het Byzantijnse Rijk. Daarnaast laten ze ons zien hoe deze omgang bepaald werd door heersende genderopvattingen.

1 Susan Sontag, *Illness as Metaphor & AIDS and its Metaphors* (Londen 2002) 127.

2 Dit artikel is een bewerkte versie van de lezing 'Dromen, denken, doen. Rituelen en gezondheid in Byzantium', gehouden op 6 maart 2020 tijdens de jaarlijkse Studiedag Middeleeuwen aan de Radboud Universiteit. Gebruikte afkortingen: *PLRE* = *Prosopography of the Later Roman Empire*, 3 dl. (Cambridge 1971-1992).

3 Een recente inleiding op dit omvangrijke thema biedt bijvoorbeeld: Gary B. Ferngren, *Medicine and Religion. A Historical Introduction* (Baltimore 2014).

Artemios: heilige en historische figuur

In de moderne editie variëren de 45 overgeleverde wonderen van St.-Artemios in lengte van één enkele alinea tot meerdere bladzijde.⁴ De wonderen spelen zich af ten tijde van de regeerperioden van de Romeinse keizers Mauricius (r. 582-602) tot en met Constans II (r. 642-668). Op basis van intern bewijs wordt de verzameling meestal gedateerd in de periode 658-668, samengebracht door één of meerdere onbekende auteurs. Een datering van de aan ons overgeleverde versie na het Concilie van Trullo (692), of zelfs na het einde van het iconoclasme in 843, valt echter niet uit te sluiten.⁵ Voor de context van dit artikel is de vraag rond de exacte datering van deze collectie van minder grote relevantie; ik ga hier uit van een compositie in de zevende eeuw en lees en analyseer de teksten als bron voor de grootstedelijke mentaliteitsgeschiedenis van die eeuw. Op één na zijn alle wonderen die de heilige verricht genezingen, met name van hernia's en ziekten aan de genitaliën of anderszins impotentieproblemen – het merendeel van de patiënten is dan ook man. De mirakelverhalen vormen een belangrijke bron voor onze kennis over de relaties tussen het lichaam, ziekte, en genderconstructies in de zevende eeuw. Het doel van dit artikel is dan ook niet zozeer het achterhalen van de medische realiteit achter de beschrijvingen van ziektebeelden en de bijbehorende genezingsverhalen, als wel het geven van een metaforische lezing van de wonderen die deze relaties en hun achterliggende mentaliteiten blootlegt.

De historische Artemios was een vierde-eeuwse aristocraat, die voor het eerst in de jaren 350 in de geschreven bronnen wordt vermeld.⁶ De

4 De voor dit artikel geraadpleegde editie met commentaar is: Virgil Crisafulli & John Nesbitt eds., *The Miracles of St. Artemios. A Collection of Miracle Stories by an Anonymous Author of Seventh-Century Byzantium* (Leiden 1997). Deze editie reproduceert de Griekse tekst uit de editie van Athanasios Papadopoulos-Kerameus, *Varia Graeca Sacra* (St. Petersburg 1909) 1-75. Bij de verwijzing naar individuele wonderen zal de nummering aangehouden worden zoals die in Crisafulli en Nesbitt gehanteerd wordt.

5 Voor argumenten voor een datering na 692, zie: John Haldon, 'Supplementary Essay. The Miracles of Artemios and Contemporary Attitudes: Context and Significance' in: Virgil Crisafulli & John Nesbitt eds., *The Miracles of St. Artemios. A Collection of Miracle Stories by an Anonymous Author of Seventh-Century Byzantium* (Leiden 1997) 33-73, aldaar 34; voor argumenten voor een datering na 843, zie: Paul Speck, 'Wunderheilige und Bilder. Zur Frage des Beginns der Bilderverehrung', *Poikilia Byzantina* 11:3 (1991) 163-247, aldaar 230-232.

6 De hierop volgende beknopte samenvatting van het leven van de historische Artemios is gebaseerd op: PLRE 1, s.v. Artemios 4; Crisafulli en Nesbitt, *The Miracles of St. Artemios*, 1-7.

christelijke edelman werd door keizer Constantius II opgedragen om zorg te dragen voor de *translatio* van apostolische relieken naar Constantinopel. In 356 bracht Artemios de relieken van Timotheüs over naar de nieuwe christelijke hoofdstad en zo ook in 357 de relieken van Andreas en Lucas. Als teken van erkenning voor het succesvol volbrengen van deze taken werd Artemios in 360 benoemd tot *dux* (legerleider) van de provincie Egypte. Tijdens zijn ambtstermijn in Egypte verwierf hij een reputatie als een ijverige en vrome christen, die zijn macht aanwendde om de traditionele religieuze culten in Egypte verder uit te roeien. Tijdens de regeerperiode van Constantius' opvolger, de niet-christelijke Julianus, viel Artemios echter rond 361 uit de keizerlijke gratie. Over zijn dood bestaan tegenstrijdige verhalen, maar volgens de christelijke overlevering ijverde Artemios er bij de keizer voor om twee priesters van de dood te redden. Hierna richtte de toorn van Julianus zich op Artemios zelf en stierf hij uiteindelijk een gruwelijke martelaarsdood. Zijn stoffelijke resten werden in een loden kist naar Constantinopel overgebracht, waar ze onderdak vonden onder het altaar van de kerk van Johannes de Doper. Deze kerk bestaat niet langer en de precieze locatie is onbekend, maar ze zal waarschijnlijk in het gebied van de huidige Süleymaniye-moskee in Istanbul hebben gelegen.⁷ Deze kerk is ook de belangrijkste locatie van veel van de zevende-eeuwse wonderen. Voor de periode tussen het overbrengen van de relieken en de mirakelverhalen, zo'n drie eeuwen later, tasten we grotendeels in het duister over de cultus van Artemios.

Mirakelverhalen en sociale geschiedenis

Hagiografieën vormen een belangrijke bron voor onze kennis van de sociale geschiedenis van de Middeleeuwen.⁸ Heiligenlevens of mirakelverhalen beschrijven vaak scènes uit het dagelijkse leven, die details bevatten over uiteenlopende onderwerpen als populaire cultuur, religie, geneeskunde, sociale relaties, ambachten en voedsel. In een recent overzichtswerk over Byzantijnse hagiografie worden de wonderen getypeerd als de minst onpersoonlijke en meest realistische van alle Byzantijnse mirakelverhalen.⁹ Kortom, ze bevatten vele details over onderwer-

7 Voor een hypothetische reconstructie van deze kerk, zie: Cyril Mango, 'On the History of the Templon and the Martyrion of St Artemios at Constantinople', *Zograf* 10 (1979) 1-13.

8 Een punt dat in de jaren zestig al werd onderstreept door: Évelyne Patlagean, 'Ancienne hagiographie byzantine et histoire sociale', *Annales. Economies, sociétés, civilisations* 23:1 (1968) 106-126.

9 Stephanos Efthymiadis, 'Collections of Miracles (Fifth-Fifteenth Centuries)' in: Stephanos Efthymiadis ed., *The Ashgate Research Companion to Byzantine Hagiography. Volume II: Genres and Contexts* (Farnham 2014) 103-142, aldaar 112.

pen die in andere tekstuele bronnen weinig of niet aan de orde komen. Hierdoor zijn de wonderen van St.-Artemios voor de moderne historicus bij uitstek geschikt om verlangens, angsten, en sociale verhoudingen van het zevende-eeuwse Byzantium nader te onderzoeken. Daar komt bij dat Artemios' genezingskrachten vooral ten goede komen aan de lichamelijke ongemakken van mannen, waarmee de wonderen dus ook een interessante bron zijn om Byzantijnse noties over mannelijkheid te bevragen: hoe werd mannelijkheid gezien, geconstrueerd, en uitgedragen?

De afgelopen decennia heeft gendergeschiedenis ook in de Byzantijnse studies bijgedragen aan een beter begrip van de maatschappelijke positie van vrouwen en aan het ontleden van genderverhoudingen en -constructies.¹⁰ Dergelijke gegenderde of gender-sensitieve benaderingen richtten zich in eerste instantie vooral op de historische rol van vrouwen in de Byzantijnse samenleving; en later ook op de ambigue maatschappelijke positie van eunuchen.¹¹ Daar staat echter tegenover dat mannen en mannelijkheid als betwiste en geconstrueerde categorieën in Byzantium slechts relatief recent onderwerp van historisch onderzoek zijn geworden. Ons begrip van Byzantijnse constructies van mannelijkheid en van wat mannen tot man maakte, is nog erg beperkt.¹² In 1997 waarschuwde de kunsthistoricus Charles Barber er al voor dat we hierdoor het risico lopen om politieke constructies die in de primaire bronnen besloten liggen over te nemen in onze historische studies.¹³ Het onderwerp van de wonderen van St.-Artemios biedt ons dan ook een mogelijkheid om de patriarchale noties die in deze verhalen besloten liggen te deconstrueren.

10 Ter illustratie, zie bijvoorbeeld de bijdragen aan: Liz James ed., *Women, Men, and Eunuchs. Gender in Byzantium* (Londen 1997); Lynda Garland & Bronwen Neil eds., *Questions of Gender in Byzantine Society* (Abingdon 2014); of de nog altijd groeiende online Dumbarton Oaks Bibliography on Gender in Byzantium: <https://www.doaks.org/research/byzantine/resources/gender-bibliography> (geraadpleegd op 10 augustus 2020).

11 Voor de rol van vrouwen, zie onder andere: Joëlle Beaucamp, *Le statut de la femme à Byzance (4e-7e siècle)* 2 dl. (Parijs 1990-1992); Lynda Garland ed., *Byzantine Women: Varieties of Experience 800-1200* (Aldershot 2006); voor de rol van eunuchen, zie onder andere: Kathryn Ringrose, *The Perfect Servant. Eunuchs and the Social Construction of Gender in Byzantium* (Chicago IL 2003); Shaun Tougher, *The Eunuch in Byzantine History and Society* (Londen 2008).

12 Liz James, 'Men, Women, Eunuchs: Gender, Sex, and Power' in: John Haldon ed., *A Social History of Byzantium* (Hoboken 2009) 31-50, aldaar 41.

13 Charles Barber 'Homo Byzantinus?' in: Liz James ed., *Women, Men, and Eunuchs. Gender in Byzantium* (Londen 1997) 185-199, aldaar 186.

De medische marktplaats van Constantinopel

Als hoofdstad van het Oost-Romeinse Rijk behoorde Constantinopel tot de belangrijkste grootsteden van het laatantieke en middeleeuwse Middellandse Zeegebied. Zo groeide de omvang van de bevolking in de zesde eeuw waarschijnlijk uit tot een half miljoen inwoners. Door pest, natuurrampen, oorlog, en belegering fluctueerde de bevolkingsgrootte van de stad in de daaropvolgende eeuwen, maar Constantinopel bleef steeds één van de grootste middeleeuwse metropolen. Het Byzantijnse Rijk had een vrij uitgebreide medische infrastructuur, waarin dokters aanzien genoten en ziekenhuizen een belangrijke plaats in de stad innamen. Dit was zeker het geval in de hoofdstad, waar dit soort instellingen vaak op keizerlijke patronage konden rekenen. Deze medische instellingen waren enerzijds ingebed in de Byzantijnse religieuze cultuur, maar bestonden anderzijds ook náást gebedshuizen die genezing boden, of anderszins (informele) netwerken die hulp konden bieden.¹⁴ Ter illustratie: ook in ziekenhuizen werden psalmen gezongen om het herstel van de patiënten te bespoedigen; en St.-Artemios trad in sommige gevallen zelf in dromen op als dokter, die met behulp van medisch gereedschap wonden wist te genezen. Er was in Constantinopel dan ook sprake van een *medical marketplace*, waar mensen verschillende keuzes konden maken of een combinatie van strategieën konden toepassen om genezing te zoeken.¹⁵ Het is dan ook voorstelbaar dat mensen zich niet slechts tot één heelmeester wendden, maar eerder hun heil zochten bij een combinatie van oplossingen. Hagiografie biedt daarbij vaak uniek inzicht in de ervaringen en angsten van de patiënten zelf, die in de medische literatuur niet aan bod komt.¹⁶ Hierbij moet echter wel in ogenschouw worden genomen dat dit genre ook bepaalde beperkingen en verwachtingen met zich meebracht.

14 Peregrine Horden, 'Household Care and Informal Networks: Comparisons and Continuities from Antiquity to the Present' in: Idem & Richard Smith eds., *The Locus of Care. Families, Communities, Institutions, and the Provision of Welfare since Antiquity* (New York 1998) 21-67; Alice-Mary Talbot, 'Constantinople. A City of Miraculous Healings' in: Brigitte Pitarakis ed. *Life is Short, Art Long. The Art of Healing in Byzantium* (Istanbul 2015) 79-88.

15 Zie voor deze term: Vivian Nutton, 'Healers in the medical market place: towards a social history of Graeco-Roman medicine' in: Andrew Wear ed., *Medicine in Society. Historical Essays* (Cambridge 1992) 15-58.

16 Materiële cultuur kan ons vaak ook meer inzicht verschaffen in de persoonlijke omgang van zieken met hun gezondheid, bijvoorbeeld amuletten of votiefgeschenken.

De wonderen van Sint-Artemios: *fragile masculinity* in Byzantium?

Het merendeel van de patiënten in de wonderen genazen door middel van incubatie: ze brachten de nacht door in of in de nabijheid van de kerk en in hun slaap verscheen de heilige aan hen in een droom. De verhalen over ziekte, ziektebeelden, en de wonderbaarlijke genezing zijn niet alleen bronnen voor kennis over de omgang met ziekte en gezondheid in de zevende eeuw, maar ze kunnen ons ook veel leren over de lichamelijke aandoeningen én sociale angsten die daarmee gepaard gingen. Maar liefst 35 van de wonderen gaan geheel of gedeeltelijk over genitale aandoeningen.¹⁷ Een delicaat probleem voor de Byzantijnse man, die in het ergste geval zijn vruchtbaarheid kon verliezen, waarmee letterlijk en figuurlijk zijn mannelijkheid in het geding kwam.

Zo kunnen we lezen (Wonder 5) over de koopman Euporos, afkomstig van het Griekse eiland Chios, die – als zijn schip voor anker ligt in Constantinopel – zijn toevlucht zocht in de kerk om van de pijn aan zijn geslachtsdelen te genezen. Hij verbleef er drie maanden lang, wachtend op een teken van de heilige. Op het moment dat de wind draaide en zijn schip weer moest vertrekken, leek hij onverrichter zake verder te moeten reizen. Dezelfde avond verscheen Artemios echter in een droom aan de koopman, die daarop ‘in tranen uitbarstte en het uitschreeuwde vanuit het diepst van zijn hart: ik heb een aandoening aan mijn testikels, maar door mijn zonden kan ik niet genezen’.¹⁸ De heilige raakte de geslachtsdelen aan en genas de wonden. Toen Euporos vervolgens wakker werd, bleek hij ook daadwerkelijk genezen. Overhaast verliet hij het schip – onder waarschuwende woorden van de matrozen dat het schip snel verder zou moeten varen – en haastte hij zich naar de kerk om dank te zeggen aan de heilige. Eenmaal teruggekeerd in de haven, lag het schip zowaar nog voor anker en kon hij zijn tocht vervolgen. Thuis aangekomen liet hij natuurlijk niet na om aan iedereen van Gods goedheid te getuigen, aldus de auteur.

Een ander voorbeeld (Wonder 44) laat ons kennis maken met de kopersmid Georgios, die last had van een opgezwollen rechterbal en ‘in de ban van pijn, klagend, kreunen, en vol angst geheel alleen in bed lag’.¹⁹ Sommigen raadden hem aan om de hulp van dokters in te schakelen om zijn testikel te laten amputeren, maar dit durfde hij niet aan. Te vaak, aldus Georgios, gaan dit soort operaties fout. Anderen, die uit eigen ervaring de helende krachten van Artemios hadden ervaren, moedigden hem dan ook aan hulp te zoeken bij de heilige. Vol pijn besloot Georgios de

17 Het betreft de wonderen: 1, 2, 3, 4, 5, 6, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 20, 21, 22, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 35, 36, 37, 38, 40, 41, 42, 43, 44, en 45.

18 Wonder 5, Nesbitt & Crisafulli, *Miracles*, 87.

19 Wonder 44, Nesbitt & Crisafulli, *Miracles*, 219.

tocht naar de kerk te maken. Hoewel hij nog niet genezen was, maakte hij zich op zijn tweede dag gereed om naar huis te gaan. Hij wendde zich tot de koster van de kerk en vertelde dat hij vreesde voor diefstal van bezittingen uit zijn huis tijdens zijn tijdelijke afwezigheid. Hij wilde de andere patiënten in de kerk niet langer tot last zijn met zijn geweeeklaag. De koster kon Georgios gelukkig geruststellen: ook buiten de kerk zou de heilige aan patiënten in hun dromen verschenen zijn, zolang hij God en Artemios maar in zijn gedachten hield. Diezelfde nacht verscheen de heilige inderdaad in Georgios' droom, maar wellicht niet op de manier die hij in eerste instantie verwacht had. In zijn droom werd hij namelijk begroet door een arts, die met behulp van een medisch instrument en touw zijn (gezonde) linker testikel begon af te binden. Georgios werd bevangen door angst: alsnog was hij in de operatie beland die hij zo graag wilde voorkomen. Na enig aandringen trok de patiënt aan het touw en werd hij schreeuwend van de pijn wakker, alsof hij zijn testikel had geamputeerd. Bij nadere inspectie bleken zijn genitaliën weer geheel genezen en vond hij zelfs daadwerkelijk een stuk touw om zijn linker testikel gebonden. Artemios was in de vormomming van een arts aan Georgios verschenen en had hem 'geopereerd'.

Deze twee genezingsverhalen zijn slechts enkele van de voorbeelden waarin de normale omstandigheden en maatschappelijke normen werden omgekeerd: mannen hebben pijn, ze zijn emotioneel, en ze lopen het risico om hun vruchtbaarheid te verliezen. De historica Anne Alwis heeft aangetoond dat deze wonderen de historische en culturele waarden die traditioneel aan mannen worden toegedicht – zoals redelijkheid, controle, en zelfbeheersing – tijdelijk omdraaien. Daarnaast weerspiegelen de ziektes, zoals die in de wonderen worden voorgesteld, de sociale angsten van hun tijd: mannen konden – letterlijk én figuurlijk – hun mannelijkheid verliezen.²⁰ Althans, tot het moment dat de heilige de ziekte geneest en de normale situatie terugkeert. In veel van de wonderen komen arbeiders of ambachtslieden voor, zo zien we naast de koopman en de kopersmid bijvoorbeeld ook nog zeelieden, leerlooiers, en hoefsmeden die met lichamelijke klachten kampen. We kunnen ons wellicht voorstellen dat dit ook voor een deel een weergave is van een harde sociale realiteit waar personen die dit soort beroepen uitoefenden hogere risico's liepen op lichamelijke klachten.

Een ander onderdeel van de soms harde dagelijkse realiteit van het grootstedelijke leven die in de wonderen aan bod komt, is de zorg van ouders voor hun zieke kinderen.²¹ In deze gevallen kan een metaforische

20 Anne Alwis, 'Men in Pain: Masculinity, Medicine and the Miracles of St. Artemios', *Byzantine and Modern Greek Studies* 36 (2012) 1-19, aldaar 14-17.

21 Zoals in de Wonderen 10, 11, 12, 28, 36, en 42.

lezing van de ziekte van het kind extra inzicht bieden in de betekenis van ouder-kind-relaties in de collectie. In een aantal van de wonderen zijn de patiënten jonge(re) kinderen. Hun pijn vertegenwoordigt ook de angst van de ouders dat hun zoon in het ergste geval impotent zou kunnen worden. Zo lezen we (Wonder 28) over een kind dat uit bed is gevallen, waarbij hij erge interne bloedingen opliep en zijn testikels scheurde.²² De moeder toog met haar gewonde zoon naar de kerk en ook aan haar verscheen de heilige in haar slaap. Nadat ze het voorval aan Artemios had voorgelegd, tilde hij haar zoon op aan zijn rechtervoet en schudde hem ondersteboven op en neer. Geschrokken aanschouwde ze hoe de heilige haar zoon behandelde, maar hij verzekerde de moeder dat haar zoon genezen zou. Toen zij vervolgens wakker werd, zat haar zoon inderdaad gezond en wel op zijn matras en was hij zelfs weer in staat zijn moeder te omhelzen. In de context van dit wonder laat de anonieme auteur ook van zichzelf horen. Hij benadrukt namelijk dat dergelijke interne bloedingen bijzonder lastig te genezen zijn en dat zelfs gespecialiseerde dokters hier dan ook vaak niet in slagen. En als zij daar dan *wel* in slagen, dan gaat de succesvolle operatie vaak ten koste van de geslachtsdelen van het kind. De auteur verwijt de medici goede sier te maken met hun operaties, die zij zelfs als ‘waarheid’ tegenover de wonderbaarlijke genezingen plaatsen. Maar waarom, vraagt de auteur, eindigt de jongen in zo’n geval dan vaak als eunuch? Waarom verspreiden ze lasterlijke praat dat hij zich met niet ingedaalde testikels bij de dokter meldde?²³ Met andere woorden, de operatie had het ergste lichamelijke leed wel verholpen en de wonden waren wellicht genezen, maar de jongens was iets ergers ontnomen: hun potentie en daarmee hun mannelijkheid. Deze uitroep en aanbeveling van de geneeskundige krachten van de heilige brengt ons bij drie thema’s die van belang zijn om de wonderen in hun juiste verband te bezien: het publiek, de bredere medische context, en sociale angsten rond castratie.

(i) *Het publiek*

Allereerst, wat was het beoogde publiek van deze wonderen? Door de gehele collectie heen wordt de lezer – of beter gezegd, toehoorder – direct aangesproken met advies, retorische vragen, of directe verwijzingen naar kennis uit eerste hand. Zo verhaalt de auteur-verteller in Wonder 29 over een zeventigjarige boogmaker – ‘zoals diegene zelf [de boogmaker] mij heeft verteld’ – die eveneens die testikelproblemen ontwikkelde, die genas door behandeling van de heilige in de vorming van een aris-

22 Wonder 28, Nesbitt & Crisafulli, *Miracles*, 155.

23 Ibidem, 157.

tocraat.²⁴ In een ander geval (Wonder 36) horen we over ene Sophia, die – als teken van dankbaarheid voor de genezing van haar zoon – besluit deel te nemen aan de nachtelijke wakes die in de kerk plaatsvinden. En de verteller laat niet na te benadrukken dat zij nog steeds leeft, zo konden de luisteraars hun verhaal verifiëren.²⁵ (Of dit ook daadwerkelijk het geval is geweest, doet niet ter zake; het gaat om de retorische kracht van dergelijke uitroepen.) Dit soort kleine details wijzen erop dat de wonderen waarschijnlijk werden opgeschreven en later aan andere incubanten of gelovigen bij de wake werden voorgedragen. De kerk moet een drukke plaats zijn geweest, waar op ieder moment wel personen aanwezig waren die op zoek waren naar genezing. Denk ook aan Georgios, die er mede om die reden voor koos om zich terug te trekken, om zo de andere lijdens niet tot last te zijn. Naast deze persoonlijke ervaringen suggereert ook de taal een publiek dat uit verschillende lagen van de bevolking kan hebben bestaan. De verzameling is geschreven in een ‘middenregister’ Grieks, dat dichterbij de gesproken taal van de normale man of vrouw moet hebben gelegen, dan de hoge registers van de literaire teksten van de elites.²⁶ Daarnaast is het opvallend dat er vaak concrete details aan de verhalen worden toegevoegd, zoals naam, leeftijd, beroep, type aandoening of verwijzingen naar plaats- of straatnamen in de stad of daarbuiten. Dergelijke toevoegingen zullen de wonderen wellicht extra geloofwaardigheid hebben gegeven in de oren van de luisterende patiënten, die zichzelf misschien herkenden in de verhalen van mede-zieken.²⁷

(ii) *De medische context*

Ten tweede, wat is de bredere context van de ‘medische marktplaats’ in Constantinopel waarin de wonderbaarlijke genezingen zijn ontstaan? Zoals gezegd, bestonden verschillende vormen van genezing naast elkaar en vooral in dialoog met elkaar. Het opschrijven en bewaren van de wonderbaarlijke genezingen heeft naast een stichtelijke wellicht ook een wervende functie gehad. Door alle wonderen heen speelt een latente concurrentie tussen de genezingscultus van St.-Artemios en ‘professionele’ doktoren.²⁸ In deze medische context moeten we dan ook de vermoedingen van de heilige als dokter zien, compleet met herkenbare gewaden

24 Wonder 29, Nesbitt & Crisafulli, *Miracles*, 159.

25 Wonder 36, Nesbitt & Crisafulli, *Miracles*, 193.

26 Crisafulli & Nesbitt, *Miracles*, 25-27; Alwis, ‘Men in pain’, 13-14.

27 Vincent Déroche, ‘Pourquoi écrivait-on des recueils de miracles? L'exemple des Miracles de saint Artémios’ in: Catherine Jolivet-Lévy, Michel Kaplan & Jean-Pierre Sodini eds., *Les saints et leur sanctuaire à Byzance. Textes, images et monuments* (Parijs 1993) 95-116, aldaar 99.

28 Alwis, ‘Men in pain’, 7-8.

én medische instrumenten om ‘operaties’ uit te voeren (in de droom). Zo maakt Artemios, net als een dokter zou doen, een incisie met een scalpel (Wonder 3) of prikt hij in een testikel om een wond te openen (Wonder 13).²⁹ En in sommige gevallen verschijnt de heilige dus zelfs gekleed ‘in de kledij van de zogenaamde dokter’ in een droom, om de patiënt de onkunde van de levende medicus te besparen.³⁰

Veel van de medische interventies of operaties van de heilige worden erg visceraal en vleselijk beschreven. De heilige voelt, drukt, port, en prikt in de huid en de wond. Vaak heeft dit tot gevolg dat er pus, bloed of anderszins vreemd ruikende lichaamssappen vrijkomen. In het eerder genoemde Wonder 13 prikt de heilige schijnbaar zo hard in de gezwollen testikels, dat de andere aanwezigen de patiënt met spons en warm water schoonmaken.³¹ De letterkundige Stavroula Constantinou heeft dergelijke scènes in deze mirakelverhalen genalyseerd als groteske gewaarwordingen met een doel: de spirituele, verhevene heilige verlaagt zich zo op bepaalde momenten tot het aardse en het materiële rijk van het zieke en vergankelijke menselijke lichaam.³² Op deze manier werd het heilige tastbaar gemaakt en dit kon de angsten van de zieken in de kerk helpen overwinnen. Volgens Constantinou symboliseren deze groteske handelingen de mogelijkheid van de mens om het kwade en de dood te overwinnen met behulp van het goddelijke.³³ De boodschap: de geneeskundige krachten van de heilige zullen er altijd zijn voor hen die op het goddelijke vertrouwen.

(iii) *Castratie: een sociale angst?*

Ten derde vormt de sociale angst voor castratie – en daarmee impotentie – een rode draad door de hele collectie. Zoals we gezien hebben, was er een werkelijke angst dat ingrepen aan de genitaliën permanente schade konden aanrichten, waardoor de patiënt ‘als een soort eunuch’ zou eindigen. Enerzijds reflecteert dit de al genoemde angsten rond het vermeende verlies van mannelijkheid. Anderzijds is het óók een reflectie van de ambigue positie van eunuchen in de Byzantijnse samenleving. Eunuchen maakten hier aan de ene kant integraal onderdeel van uit, als hovelingen, geleerden, generaals, of monniken, maar aan de andere kant bleven zij door hun ambigue genderstatus ook altijd buitenstaander. Na hun

29 Wonder 3 en 13, Crisafulli & Nesbitt, *Miracles*, respectievelijk 83 en 101.

30 Wonder 23, Crisafulli & Nesbitt, *Miracles*, 139.

31 Wonder 13, Crisafulli & Nesbitt, *Miracles*, 101.

32 Stavroula Constantinou, ‘Grotesque bodies in hagiographical tales: the monstrous and the uncanny in Byzantine collections of miracle stories’, *Dumbarton Oaks Papers* 64 (2010) 43-54.

33 Constantinou, ‘Grotesque bodies’, 53.

castratie werden personen die tot eunuchen werden gemaakt niet langer gezien als ‘volledige’ mannen, maar eerder als verwant aan vrouwen.³⁴ Het beschermen van de fragiele mannelijkheid was van groot belang voor de patiënten en hun omgeving in deze wonderen. De mirakelverhalen weerspiegelen dan ook een sociale bezorgdheid over gezonde genitaliën, die als teken van een gezond man-zijn golden.

Conclusie

Zoals het citaat van Susan Sontag, waarmee dit artikel opende, treffend illustreert, zijn uiterlijke, lichamelijke veranderingen als gevolg van ziekte een weerspiegeling van innerlijke veranderingen. Angst voor dergelijke veranderingen zien we weerspiegeld in de wonderbaarlijke genezingen van St.-Artemios. Hagiografie is een genre dat de moderne lezer een uniek beeld geeft van het dagelijkse leven, in dit geval van het grootste-deijkse Mediterrane leven tijdens de zevende eeuw. Het dagelijkse leven en de sociale realiteit van het leven in de keizerlijke hoofdstad ontvouwt zich bij het bestuderen van deze mirakelverhalen: de fysieke pijn en de mentale stress van de patiënten, het rumoer en het gezang in de kerk, en de geur van druipend kaarsvet en etterende wonden. Het publiek – oud én nieuw – wordt overtuigd van de helende krachten van de heiligen door de beeldende en lichamelijke beschrijvingen. De oorsprong van het ritueel van de incubatie van de patiënten in deze vroegbyzantijnse wonderen ligt in de Grieks-Romeinse traditie, maar deze verzameling is duidelijk geworteld in de christelijke cultuur van Byzantium. De krachtmeting tussen de expertise van medische dokters enerzijds en heiligen anderzijds speelt als een constante op de achtergrond mee.

Genitale aandoeningen waren een bedreiging voor de heersende opvattingen over wat een man tot man maakte: de metafoor voor mannelijkheid en mannelijke kracht bij uitstek werd namelijk aangetast. De fragiliteit van de mannelijkheid toont zich echter niet alleen in de presentatie van de lichamelijke problemen, maar (vooral) ook in de bredere sociale angsten die deze problemen met zich meebrachten. Een verlies van mannelijkheid betekende ook een verlies van een bepaalde maatschappelijke positie. Desalniettemin tonen deze mirakelverhalen ons ook dat er concurrerende verhalen en discourses bestonden over wat een geschikte en zinvolle behandeling was – de dokter of de heilige. Voor de auteur(s)

34 Zie hiervoor: Tougher, *Eunuch in Byzantine History*, 26-35; over castratie; Kathryn Ringrose, ‘Reconfiguring the Prophet Daniel: Gender, Sanctity and Castration in Byzantium’ in: Sharon Farmer & Carol Pasternack eds., *Gender and Difference in the Middle Ages* (Minneapolis 2003) 73-106, aldaar 74-85.

van deze collectie was de keuze echter duidelijk, slechts de Heilige Artemios kon genezen en behouden wat Byzantijnse mannen tot man maakte.

Ongehuwde moeders en voorechtelijke verwekkingen in het arrondissement Antwerpen, 1821-1920

Sophie Vries

Vanaf de tweede helft van de achttiende eeuw nam het aantal buitenechtelijke geboorten in Europa aanzienlijk toe. Rond het hoogtepunt bedroeg de onwettigheidsgraad in vrijwel alle West-Europese landen meer dan vijf procent en in sommige zelfs meer dan tien procent.¹ Er waren echter aanzienlijke nationale, regionale en lokale verschillen. In België lag het aandeel buitenechtelijke geboorten tussen de zeven en negen procent. In Antwerpen lag dat aandeel tussen 1830 en 1860 tussen de dertien en zestien procent.²

Het concept kwetsbaarheid wordt veelal gebruikt in verklaringen voor de toename van buitenechtelijkheid. Kwetsbaarheid hangt samen met armoede, gebrek aan een sociaal netwerk en sociale exclusie.³ Uit diverse onderzoeken blijkt dat buitenechtelijkheid in de negentiende eeuw vrijwel exclusief een fenomeen was van de lagere klassen.⁴ Bovendien is vaak gesuggereerd dat vrouwen met een migratieachtergrond een hoger risico hadden op ongehuwd moederschap vanwege een gebrek aan een sociaal netwerk. Schumacher et al. beschouwen de associatie tussen kwetsbaarheid en buitenechtelijkheid als een interactie. Enerzijds kan kwetsbaarheid als een stimulerende factor worden gezien voor vrouwen om te participeren in buitenechtelijke seksualiteit, anderzijds kan ongehuwd moederschap de economische kwetsbaarheid van vrouwen vergroten en daarmee juist sociaal stigma en kwetsbaarheid voortbrengen.⁵

1 I. Devos, S. De Langhe en M. Mechant, 'Regionale verschillen in het leven van ongehuwde moeders op het platteland in de zuidelijke Nederlanden, 1730-1846', *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 8:1 (2011) 2-28, aldaar 2.

2 J. Kruithof, 'De demografische ontwikkeling in de 19de eeuw', in: Carlo de Clerq ed., *Bouwstoffen voor de geschiedenis* (Antwerpen 1974) 508-543, aldaar 524.

3 R. Schumacher, G. Ryczkowska, en O. Perroux, 'Unwed Mothers in the City: Illegitimate Fertility in 19th-Century Geneva', *History of the Family* 12:3 (2007) 189-202, aldaar 190-191.

4 J. van Bavel, 'Family Control, Bridal Pregnancy, and Illegitimacy: an Event History Analysis in Leuven, Belgium, 1846-1856', *Social Science History* 25:3 (2001) 449-479, aldaar 463; Schumacher e.a., 'Unwed Mothers in the City', 195-196; Devos e.a., 'Regionale verschillen in het leven van ongehuwde moeders op het platteland in de zuidelijke Nederlanden, 1730-1846', 12.

5 Schumacher e.a., 'Unwed Mothers in the City', 192.

Dit onderzoek tracht nieuwe inzichten te bieden in het leven van ongehuwde moeders en moeders met voorechtelijke verwekkingen in het arrondissement Antwerpen in de periode 1821-1920. Antwerpen transformeerde tijdens de negentiende eeuw van een regionale textielstad naar de op één na grootste havenstad van Europa met een grote dienstensector. Deze transitie had negatieve gevolgen voor de arbeidersklasse. De omschakeling versterkte verpaupering, zorgde voor lagere reële inkomens, economische onzekerheid en slechtere leefomstandigheden.⁶ Het aantal banen in de textielsector, die vooral werk had geboden aan de lokale bevolking, daalde aanzienlijk. Met name voor vrouwelijke arbeidskrachten in de textielindustrie was deze omschakeling desastreus.⁷ Met de heropleving van de haven economie konden gezonde mannen nog wel werk vinden in de haven, maar vaak voor lagere inkomens dan ze voorheen bijvoorbeeld als wever hadden. Het waren met name jonge mannelijke migranten die de banen in de havengebonden sectoren innamen.⁸ De heropleving van de haven en de daaraan gerelateerde diensten en handel was een belangrijke pullfactor en trok veel mannelijke migranten aan.⁹ Belangrijke pushfactoren waren economische veranderingen en proletarisering van het achterland.¹⁰ Migratie speelde een belangrijke rol bij de groei van Antwerpen. De bevolking groeide tussen 1846 en het begin van de twintigste eeuw van 90.000 naar 300.000 inwoners.¹¹ Antwerpen was daarmee de snelst groeiende stad van België.

6 C. Lis, *Social Change and the Laboring Poor: Antwerp, 1770-1860* (New Haven en Londen 1986) 31-32, 38; B. Blondé, M. Van Dijck en A. Vrints, 'Een probleemstad? Spanningsvelden tussen burgerlijke waarden en sociale realiteiten' in: Inge Bertels, Bert De Munck en Herman Van Goethem eds., *Antwerpen. Biografie van een stad* (Antwerpen 2010) 277-307, aldaar 294.

7 Lis, *Social Change and the Laboring Poor*, 31-32.

8 H. Greefs en A. Winter, 'Alone and Far from Home: Gender and Migration Trajectories of Single Foreign Newcomers to Antwerp, 1850-1880', *Journal of Urban History* 42:1 (2016) 61-80, aldaar 64; B. De Munck, H. Greefs en A. Winter, 'Poorten en papieren. Diversiteit en integratie in historisch perspectief' in: Inge Bertels, Bert De Munck en Herman Van Goethem eds., *Antwerpen. Biografie van een stad* (Antwerpen z.j.) 211-243, aldaar 224.

9 H. De Smedt, P. Stabel en I. Van Damme, 'Zilt succes. Functieverschiuvingen van een stedelijke economie' in: Bertels e.a. eds., *Antwerpen. Biografie van een stad*, 109-144, aldaar 123; Greefs e.a., 'Alone and Far from Home', 64.

10 Greefs en Winter, 'Alone and Far from Home', 64.

11 P. Puschmann, *Social inclusion and Exclusion of Urban In-migrants in Northwestern European Port Cities. Antwerp, Rotterdam & Stockholm, ca. 1850-1930* (Leuven 2015) 87.

Deze ontwikkelingen maken het arrondissement Antwerpen een interessante casus. Bovendien is er een bijzondere database voor dit gebied beschikbaar: de Antwerpse COR*-database. De hoofdvraag van dit artikel luidt: behoorden ongehuwde moeders en moeders met voorrechtelijke verwekkingen in het arrondissement Antwerpen in de periode 1821-1920 tot een kwetsbare groep in de samenleving of verschilden ze weinig van andere vrouwen?

Historiografisch overzicht buitenechtelijkheid

Al sinds de jaren zeventig hebben historici zich gebogen over de factoren die bijdroegen aan de stijging van het aantal buitenechtelijke geboorten en de sociale en regionale variaties in de trends van buitenechtelijkheid in de late achttiende en negentiende eeuw. Over het algemeen waren de percentages buitenechtelijke geboorten hoger in de steden dan op het platteland en kwam buitenechtelijkheid vrijwel uitsluitend voor in de arbeidersklasse.¹² Het is daarom niet verrassend dat de toename van buitenechtelijke geboorten veelal verklaard wordt in de context van modernisering, industrialisering en urbanisatie. Edward Shorter stelt dat de houding van vrouwen ten aanzien van seksualiteit veranderde door industrialisatie. Door in steden in loondienst te gaan, verkregen plattelandsvrouwen volgens hem economische onafhankelijkheid, wat een bevrijdend effect op hen had, ook op seksueel gebied.¹³ Bovendien braken ze los van hun familie en gemeenschap en de daarmee samenhangende sociale controle. Deze 'vroege seksuele revolutie', in samenhang met de toegenomen mobiliteit – zowel mannen als vrouwen verplaatsten zich makkelijker, ook buiten hun bekende omgeving die zowel bescherming als restricties bood – en de afwezigheid van anticonceptiemiddelen, resulteerde in een toename van buitenechtelijke geboorten.¹⁴

Shorters hypothese is flink bekritiseerd. Tilly, Scott en Cohen stellen dat vrouwen inderdaad naar steden trokken om daar te werken, maar dat ze hiermee niet economisch onafhankelijk werden of losbraken van sociale controle. Ze gingen in steden werken uit economische noodzaak en wilden juist bijdragen aan het familie-inkomen. De lonen waren bovendien te laag voor economische onafhankelijkheid.¹⁵ Al met al stellen Tilly,

12 N. van den Boomen en P. Puschmann, 'Born out of Wedlock at the River Waal. Illegitimacy in the City of Nijmegen' in: Paul Puschmann en Tim Riswick eds., *Building bridges. Scholars, history and historical demography. A festschrift in honor of professor Theo Engelen* (Nijmegen 2018) 543-573, aldaar 545.

13 E. Shorter, 'Illegitimacy, Sexual Revolution and Social Change in Modern Europe', *Journal of Interdisciplinary History* 2:2 (1971) 237-272, aldaar 237-241.

14 Ibidem, 248-259.

15 L.A. Tilly, J.W. Scott en M. Cohen, 'Women's Work and European Fertility Patterns',

Scott en Cohen dat deze vrouwen juist kwetsbaarder werden. Lage lonen en onzekere werkgelegenheid zorgden voor armoede en stimuleerden vrouwen om snel een huwelijkspartner te vinden. Veel vrouwen accepteerden seksueel contact met de hoop dat het tot een huwelijk zou leiden.¹⁶ Het was in veel plattelandsgebieden in Europa gebruikelijk na het krijgen van een huwelijksbelofte over te gaan op seksueel contact.¹⁷ Tilly, Scott en Cohen stellen dat vrouwen die naar steden migreerden dergelijke plattelandsgebruiken voortzetten in de steden.¹⁸ Het was echter vanwege anonimiteit en mobiliteit in steden moeilijker om mannen aan hun beloften te houden. Vrouwen hadden hun familie en gemeenschap niet meer in de nabije omgeving om ervoor te zorgen dat de man zijn belofte nakwam. Bovendien kwamen mannen vaker hun huwelijksbeloften niet na vanwege economische instabiliteit, waardoor ze wegtrokken op zoek naar een andere baan of simpelweg geen geld hadden om te trouwen.¹⁹

Verschillende historici hebben zich eveneens gericht op huwelijksgerichte seksualiteit en de uiteenlopende redenen waarom dit uiteindelijk niet resulteerde in een huwelijk, maar in ongehuwd moederschap. Cissie Fairchilds verklaart de toename van buitenechtelijke geboorten in Aix-en-Provence en omgeving aan de hand van de verslechterde economische situatie, met name op het platteland. Hierdoor hadden stellen geen geld om te trouwen of trok de man weg op zoek naar werk elders.²⁰ George Alter brengt in zijn onderzoek naar negentiende-eeuws Verviers net als Tilly, Scott en Cohen de toename van buitenechtelijke geboorten in verband met de arbeidersklasse, slechte leef- en werkomstandigheden en migratie. Hij wijst naast het vasthouden aan verkeringsgebruiken van het platteland onder migrantenvrouwen op de rol van de 'dubbele seksuele moraal' onder de Belgische arbeidersklasse waarbij vrouwen verschillende risico's moesten afwegen.²¹ Vrouwen moesten niet te vroeg toegeven aan seksuele avances, omdat ze dan het risico liepen om afgeschreven te worden als geschikte huwelijkspartner. Ze moesten echter

Journal of Interdisciplinary History 6:3 (1976) 447-476, aldaar 452, 454-463.

16 Tilly, Scott en Cohen, 'Women's Work and European Fertility Patterns', 464-465, 473, 476.

17 J. Kok, *Langs verboden wegen. De achtergronden van buitenechtelijke geboorten in Noord-Holland 1812-1914* (Hilversum 1991) 144.

18 Tilly, Scott en Cohen, 'Women's Work and European Fertility Patterns', 452, 464-470, 475-476.

19 Ibidem, 465.

20 C. Fairchilds, 'Female Sexual Attitudes and the Rise of Illegitimacy: A Case Study', *Journal of Interdisciplinary History* 8:4 (1978) 627-667, aldaar 648-654.

21 G. Alter, *Family and the Female Life Course: The Women of Verviers, Belgium 1849-1880* (Wisconsin 1988) 113, 137.

ook niet te lang van zich afbijten vanwege het risico dat de man zijn interesse verloor.²² Tevens wijst Alter op de combinatie van onoprechte huwelijksintenties van de man en gebrek aan sociale controle, waardoor hij er makkelijk vandoor kon gaan.²³ In tegenstelling tot Tilly, Scott en Cohen stelt hij echter dat deze ongehuwde moeders niet geïsoleerd waren van hun ouders en familie. De meeste migranten kwamen met ouders of broers en zussen.²⁴ Jan Van Bavel constateerde zelfs in zijn onderzoek naar buitenechtelijke geboorten in Leuven dat vrouwen die met een ouder (met name de vader) of jongere broers of zussen woonden juist een hoger risico op ongehuwd moederschap hadden.²⁵

Diverse historici hebben tevens gewezen op regels en wetten die het huwelijk voor sommige mensen onbereikbaar maakten. In hun artikel over ongehuwd samenwonen uit 2015 wijzen Jan Kok en Dalia Leinarte op diverse wettelijke obstakels die trouwen bemoeilijkten zoals centraal-Europese wetten tegen het huwelijk van armen en regels die huwelijken tussen verwanten verboden.²⁶ Schumacher et al. concludeerden voor Genève dat de stijgende aantallen buitenechtelijke geboorten deels het gevolg waren van problemen voor migranten omtrent het verkrijgen van de benodigde documenten om een huwelijk aan te kunnen gaan.²⁷

Hoewel voornamelijk aandacht besteed is aan huwelijksgerichte seksualiteit bij het verklaren van de ontwikkeling van buitenechtelijke geboorten, is er ook aandacht voor andere vormen van seksualiteit. Zo toont Fairchilds aan dat in economisch zware tijden meer vrouwen in kwetsbare beroepen als dienstmeid of prostituee werden gedwongen.²⁸ Verschillende historici betwisten echter dat prostituees een hoger risico hadden op ongehuwd moederschap. Prostituees gebruikten immers vaak voorbehoedsmiddelen.²⁹ Bovendien observeren Schumacher et al. voor Genève dat dienstmeiden geen verhoogd risico liepen op ongehuwd moederschap.³⁰ Verder tonen Nynke van den Boomen en Paul Puschmann aan dat een significant deel van de onwettige geboorten in

22 Alter, *Family and the Female*, 120-121.

23 Ibidem, 139.

24 Ibidem, 131.

25 Van Bavel, 'Family Control, Bridal Pregnancy, and Illegitimacy', 461, 463, 471-472.

26 J. Kok and D. Leinarte, 'Cohabitation in Europe: a revenge of history?', *The History of the Family* 20:4 (2015) 489-514, aldaar 494-498.

27 Schumacher e.a., 'Unwed Mothers in the City', 194.

28 Fairchilds, 'Female Sexual Attitudes and the Rise of Illegitimacy', 648-654.

29 J. Kok, 'Deconstructing Illegitimacy' in: M. Hohenwarter, W.M. Iner en T. Krautzer eds., *Mensch im Mittelpunkt. Bevölkerung-Ökonomie-Erinnerung. Festschrift für Peter Teibenbacher zu 65. Geburtstag* (2019) 160.

30 Schumacher e.a., 'Unwed Mothers in the City', 200.

negentiende-eeuws Nijmegen verwekt was tijdens de jaarlijkse kermis. Dit was volgens hen een indicatie dat deze geboorten het gevolg waren van gelegenheidsontmoetingen in een setting waar alcohol in het spel was, waardoor sociale remmingen afnamen.³¹ Peter Laslett merkt juist op dat veel ongehuwde moeders bij elkaar in de buurt woonden en vaak familiale connecties hadden. Bovendien waren een aantal van deze moeders 'herhaalsters'. Op basis van deze observaties stelt hij dat een groot deel van de onwettigheid verklaard kan worden door de aanwezigheid van een marginale groep in de samenleving, netwerken van families en kennissen, die er op het vlak van gezin, huwelijk en seksualiteit andere normen op na hielden; een zogenaamde *bastardy prone sub-society*. Dit seksueel deviante gedrag zou voortgezet worden in volgende generaties.³²

Recentelijk heeft er een nieuwe ontwikkeling plaatsgevonden in de historiografie omtrent onwettige geboorten. Oudere studies proberen vooral de algehele trend te verklaren. Meer recente historische onderzoeken pogen middels levenslooptanalyses de oorzaken van onwettigheid op het individuele niveau te onderzoeken en houden zich met gerelateerde onderwerpen bezig, zoals de gevolgen van door het leven gaan als 'bastaard' of ongehuwde moeder.³³ Dit onderzoek sluit aan bij deze trend door naast het analyseren van de ontwikkelingen en kenmerken omtrent ongehuwd moederschap en voorechtelijke verwekkingen in het arrondissement Antwerpen, ook te kijken naar de invloed van het krijgen van een buitenechtelijk kind op de huwelijkskansen van de moeder.

Bronnen en methode

Dit onderzoek is gebaseerd op de Antwerpse COR*-database. Dit is een representatieve steekproef van de bevolking van het arrondissement Antwerpen in de periode 1846-1920. De COR*-database bevat longitudinale informatie op het individuele niveau van 33.583 personen.³⁴ Alle personen in de database hebben een achternaam die begint met de letters 'Cor' of hebben een partner met een dergelijke achternaam. Deze data-

31 Van den Boomen e.a., 'Born out of Wedlock at the River Waal', 562.

32 P. Laslett, 'The Bastardy Prone Sub-Society' in: P. Laslett, K. Oosterveen en R.M. Smith eds., *Bastardy and its Comparative History: Studies in the History of Illegitimacy and Marital Nonconformism in Britain, France, Germany, Sweden, North America, Jamaica, and Japan* (London 1980) 217-246, aldaar 217-246.

33 Devos e.a., 'Regionale verschillen in het leven van ongehuwde moeders op het platteland in de zuidelijke Nederlanden, 1730-1846', 3.

34 Puschmann, *Social Inclusion and Exclusion of Urban in-Migrants in Northwestern European Port Cities*, 68.

base is gebaseerd op bevolkings-, geboorte-, huwelijks- en sterfteregisters.³⁵

Dit onderzoek maakt gebruik van de gegevens van moeders die in de periode 1821-1906 een kind kregen. Er is onderscheid gemaakt tussen drie typen moeders: getrouwde moeders, ongehuwde moeders en gehuwde moeders met voorechtelijke verwekkingen. Elke moeder in de database is op basis van haar eerstgeboren kind geclassificeerd in één van deze categorieën. Moeders met meerdere kinderen zijn dus niet meerdere keren meegenomen in de analyse. Om te voorkomen dat moeders die binnen het huwelijk een kind verwekten, maar vroegtijdig bevielden, worden gerekend tot de categorie 'voorechtelijke verwekking', is besloten moeders enkel tot de categorie 'voorechtelijke verwekking' toe te schrijven indien het kind wettig was, maar grofweg binnen zeven en een halve maand na het huwelijk was geboren (binnen 240 dagen na het huwelijk). Om te bepalen welke gehuwde moeders tot de categorie 'voorechtelijke verwekking' behoorden, was dus de huwelijksdatum nodig. Van 595 getrouwde moeders is geen huwelijksdatum bekend. Zij zijn daarom niet meegenomen in dit onderzoek. Voor de periode 1821-1906 waren er in totaal 5.349 geboorten in het databestand en 1.327 moeders.³⁶

Met beschrijvende statistiek zijn de algehele ontwikkelingen van buitenechtelijke geboorten en geboorten met voorechtelijke verwekking in kaart gebracht. Daarna is gekeken naar de seizoensgebondenheid van de verschillende soorten concepties. Om te onderzoeken of ongehuwd moederschap samenhangt met kwetsbaarheid zijn de drie typen moeders vervolgens met elkaar vergeleken op diverse punten: leeftijd bij bevalling van het eerste kind en bij huwelijksluiting, sociale status, woonplaats en geboorteplaats en migratieachtergrond. Vervolgens is gekeken naar de invloed van het krijgen van een buitenechtelijk kind op het verdere leven van de moeders door te kijken naar hun huwelijkskansen. Tot slot is gekeken naar de kenmerken van 'herhaalsters': moeders met meer dan één buitenechtelijk kind.

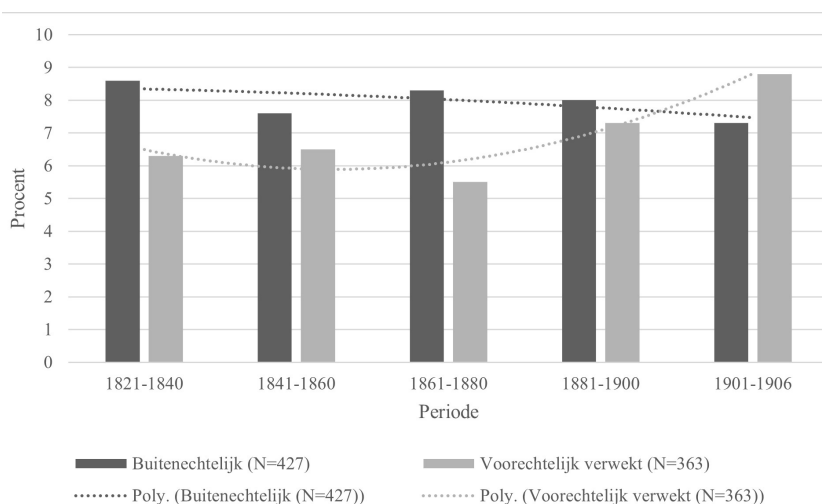
Buitenechtelijkheid en voorechtelijke verwekkingen in het arrondissement Antwerpen

Grafiek 1 toont de ontwikkeling van buitenechtelijke geboorten en voorechtelijk verwekte geboorten als een percentage van alle levende geboor-

35 K. Matthijs en S. Moreels, 'The Antwerp COR*-database: A Unique Flemish Source for Historical-Demographic Research', *The History of the Family* 15:1 (2010) 109-115, aldaar 109-113.

36 De unieke moeders zijn onderscheidend door enkel de eerstgeboren kinderen in de database te selecteren.

Grafiek 1. Ontwikkeling buitenechtelijke geboorten en geboorten met voorechtelijke verwekking, 1821-1906. Bron: COR*-database.

ten in de COR*-database in de periode 1821-1906. Buitenechtelijke geboorten in de database lagen tussen de 7,3 en 8,6 procent. Deze percentages komen grofweg overeen met de algehele percentages buitenechtelijke geboorten in negentiende-eeuws België.³⁷ Wanneer enkel gekeken wordt naar de stad Antwerpen is het aandeel buitenechtelijke geboorten voor de hele onderzoeksperiode 9,9 procent. Dit percentage is lager dan de percentages die Kruithof noemde voor de stad Antwerpen in de periode 1830-1860 (tussen de dertien en zestien procent). Mogelijk is de steekproef op dit vlak niet representatief.

Hoewel de percentages buitenechtelijke geboorten redelijk stabiel zijn door de gehele onderzoeksperiode, is er een piek tussen 1821 en 1840 waarneembaar (8,6%). Mogelijk hangt deze piek samen met het verdwijnen van de textielindustrie in Antwerpen aan het begin van de negentiende eeuw, wat negatieve gevolgen had voor vrouwelijke arbeiderskrachten.³⁸ Vervolgens hadden de buitenechtelijke geboorten een opleving in de periode 1861-1880 (8,3%). Geboorten met voorechtelijke verwekkingen vertoonden daarentegen een piek tussen 1901 en 1906 (8,8%). De ontwikkeling van buitenechtelijke en voorechtelijk verwekte geboorten in het arrondissement Antwerpen loopt dus niet parallel. Dit suggereert dat het niet twee kanten van dezelfde medaille waren. Het gaat echter om

37 K. Matthijs, *De mateloze negentiende eeuw. Bevolking, huwelijk, gezin en sociale verandering* (Leuven 2001) 143.

38 Lis, *Social Change and the Laboring Poor*, 31-32; Puschmann, *Social Inclusion and Exclusion of Urban In-migrants in Northwestern European Port Cities*, 84-85.

kleine aantallen, wat het vaststellen van een duidelijke trend bemoeilijkt.

Het is opvallend dat de percentages voorechtelijke verwekkingen, met uitzondering van de periode 1901-1906, lager zijn dan die van buitenechtelijke geboorten. Bovendien zijn de percentages voorechtelijke verwekkingen opvallend lager dan de percentages voorechtelijke verwekkingen in Europa die naar voren komen in andere onderzoeken. Over het algemeen was ongeveer een kwart van alle geboorten voorechtelijk verwekt.³⁹ Vanhoute toont voor de stad Antwerpen in de periode 1850-1860 zelfs aan dat het aandeel voorechtelijke verwekkingen tussen de veertig en vijftig procent lag.⁴⁰ Het opvallend lage percentage voorechtelijke verwekkingen in dit onderzoek kan mogelijk deels verklaard worden door de 595 gehuwde moeders die niet meegenomen zijn in dit onderzoek omdat hun huwelijksdatum ontbrak. Hier zaten hoogstwaarschijnlijk moeders met voorechtelijke verwekkingen tussen. Het verschil tussen de percentages van Vanhoute en dit onderzoek is echter te groot om enkel met deze beperking van de database verklaard te worden en dient daarom nader onderzocht te worden. Mogelijk is de steekproef op dit vlak niet representatief.

Seizoensgebondenheid

Het bestuderen van seizoenspatronen omtrent voorechtelijke en buitenechtelijke concepties biedt meer inzicht in buitenechtelijkheid en voorechtelijke verwekkingen in het arrondissement Antwerpen in de periode 1821-1906. Seizoensbewegingen van concepties zijn interessant, omdat samenlevingen duidelijke fluctuaties in geboorten vertonen in de loop van het jaar. Deze fluctuaties hangen samen met arbeidspatronen, culturele regels en praktijken omtrent huwelijk en seksualiteit, seizoensbewegingen van huwelijken en klimatologische factoren. Evenementen kunnen eveneens een rol spelen.⁴¹

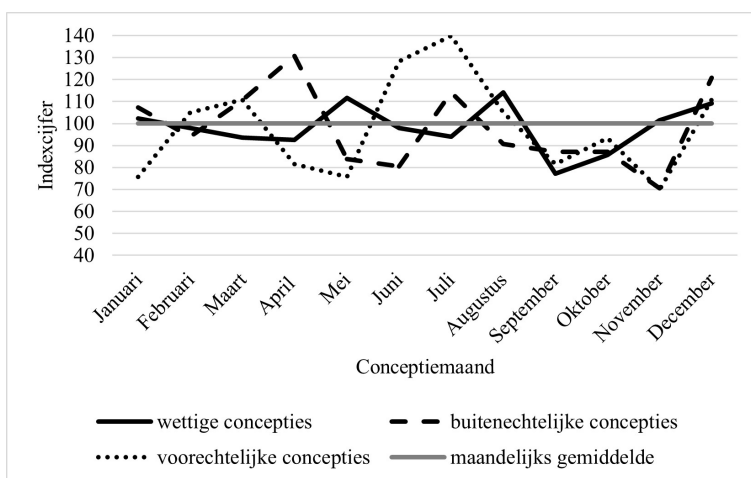
Grafiek 2 toont de seizoensgebondenheid van buitenechtelijke, voorechtelijke en echtelijke concepties in Antwerpen en de sub-urbane gemeenten in de periode 1821-1906. De rurale gemeentes zijn hier uitge-

39 J. Kok, H. Bras en P. Rotering, 'Courtship and Bridal Pregnancy in the Netherlands 1870-1950', *Annales de démographie historique* 2:132 (2016) 165-192, 166.

40 E. Vanhoute, 'Leven, wonen en werken in onzekere tijden. Patronen van bevolking en arbeid in België in de lange negentiende eeuw', *BMGN: Low Countries Historical Review* 2:118 (2003) 153-178, 170-171.

41 T. Engelen en X. Lin, 'Demografische seizoen bewegingen in Taiwan en Nederland. Cultuur, economie of biologie?' in: T. Engelen, O. Boonstra en A. Janssens eds., *Levenslopen in transformatie. Liber amicorum bij het afscheid van prof dr. Paul M.M. Klep* (Nijmegen 2011) 49-61, aldaar 49, 59-61; Van den Boomen en Puschmann, 'Born out of Wedlock at the River Waal', 560.

Grafiek 2. Seizoensgebondenheid van concepties naar type geboorte (1) wettig (2) voorechtelijk (3) buitenechtelijk, in Antwerpen en de sub-urbane gemeentes (Berghout, Hoboken, Berchem, Deurne, Wilrijk en Merksem), 1821-1906. N=2.946. Bron: COR*-database

sloten, omdat eventuele effecten van bepaalde evenementen zoals de kermis duidelijker naar voren komen in een geografisch klein gebied. De geschatte conceptiemaanden zijn bepaald door 280 dagen van de geboortedatum af te trekken.⁴² Het aantal concepties per maand is uitgedrukt als een indexcijfer van het gemiddelde aantal concepties per maand voor de hele onderzoeksperiode. Er is rekening gehouden met de lengte van de verschillende maanden.⁴³

Allereerst is de lichte piek van voorechtelijke concepties in maart opvallend. Maart bestaat namelijk grotendeels uit de vastentijd, waarbij een huwelijksverbod gold vanuit de katholieke kerk.⁴⁴ Vervolgens is er een opvallende piek van buitenechtelijke concepties in april. Van den Boomen en Puschmann constateren eenzelfde piek voor Nijmegen en concluderen dat het hier gaat om seksuele gemeenschap gericht op een aankomend huwelijk in mei, dat uiteindelijk nooit plaatsvond en dus resulteerde in een buitenechtelijke geboorte. Ze trokken deze conclusie naar aanleiding van het feit dat mei de populairste huwelijksmaand was in negentiende-eeuws Nijmegen. Dat gold overigens ook voor de rest

42 Dit is de gemiddelde duur van een zwangerschap.

43 Deze aanpak is ontleend aan het volgende artikel: Van den Boomen en Puschmann, 'Born out of Wedlock at the River Waal'.

44 Van den Boomen en Puschmann, 'Born out of Wedlock at the River Waal', 563; T. Engelen, 'What the Seasons Tell Us: the Monthly Movement of Marriages, and Secularization in the Netherlands, 1810-1940', *Historical Life Course Studies* 4 (2017) 165-180, aldaar 166, 170, 176.

van Nederland, met uitzondering van Limburg.⁴⁵ Mei was ook een populaire maand om te trouwen in het arrondissement Antwerpen.⁴⁶ Deze piek is dus een indicatie dat huwelijksgerichte seksualiteit een rol speelde bij buitenechtelijke geboorten. Opvallend is wel dat er geen piek was in het aantal voorechtelijke concepties in april. De verwachting is namelijk dat een piek van buitenechtelijke concepties die hoogstwaarschijnlijk grotendeels voortkomt uit huwelijksgerichte seksualiteit gepaard gaat met een piek van voorechtelijke concepties. In mei is er een piek van wettige concepties, overeenkomstig de huwelijkspiek.

In de maand juni is er een piek van het aantal voorechtelijke concepties. Deze piek hangt mogelijk samen met Sinksenfoor, de Antwerpse jaarmarkt die sinds de dertiende eeuw rond Pinksteren plaatsvond. Mogelijk gingen ongehuwde stellen hier samen naartoe en resulteerde de feestelijke sfeer, eventueel alcoholgebruik en gebrek aan sociale controle in onverwachte zwangerschappen waarmee een huwelijk werd afgedwongen of het huwelijk van de stellen simpelweg vervroegden. In de maand juli is er een piek van buitenechtelijke en (met name) voorechtelijke concepties. Mogelijkerwijs hangt de piek samen de zomerperiode. Gedurende de zomer waren er veel sociale activiteiten en festiviteiten met geringe remmingen en sociale controle die wellicht van invloed waren op het aantal buitenechtelijke en voorechtelijke concepties.⁴⁷

Zeer opvallend is de piek van alle typen (maar met name buitenechtelijke) concepties in december. Deze piek is om twee redenen opvallend. Allereerst gaat deze piek in tegen klimatologische factoren, zoals de negatieve invloed van zeer lage temperaturen op de vruchtbaarheid.⁴⁸ Daarnaast bestaat december grotendeels uit de adventsperiode waarbij een huwelijksverbod gold vanuit de katholieke kerk.⁴⁹ Deze piek sugge-

45 Van den Boomen en Puschmann, 'Born out of Wedlock at the River Waal', 561-562; F. Van Poppel, 'Seasonality of Work, Religion and Popular Customs: The Seasonality of Marriage in the Nineteenth- and Twentieth-Century Netherlands', *Continuity and Change* 10:2 (1995), 215-256, aldaar 242-249.

46 Van Poppel, 'Seasonality of Work, Religion and Popular Customs', 242; Op basis van de data in de COR*-database blijkt dat mei een zeer populaire huwelijksmaand was in het arrondissement Antwerpen in de periode 1821-1920.

47 S. K. Cesario, 'The "Christmas Effect" and other Biometeorologic Influences on Childbearing and the Health of Women', *Journal of Obstetric, Gynecologic and Neonatal Nursing* 31:5 (2002) 526-535, aldaar 527.

48 G. Ruiu en M. Brechsi, 'Seasonality of Live births and Climatic Factors in Italian Regions (1863-1933)', *Historical Life Course Studies* 4 (2017) 145-164, aldaar 156.

49 Van den Boomen en Puschmann, 'Born out of Wedlock at the River Waal', 562; T. Engelen en H. Ying-Hui, *Two cities, one life. Marriage and fertility in Lugang and Nijmegen* (Amsterdam 2007) 77.

Periode	Type Moeder	Gemiddelde	Mediaan	N	Onbekend
1821-1840	Gehuwd	29,40	29	72	3
	Ongehuwd	20,82	20	11	24
	Voorechtelijke verwekking	25	26	24	0
1841-1860	Gehuwd	28,30	27	102	1
	Ongehuwd	23,26	22	27	24
	Voorechtelijke verwekking	24,62	24	45	0
1861-1880	Gehuwd	26,19	25	171	4
	Ongehuwd	22,42	21	60	38
	Voorechtelijke verwekking	23,11	23	65	0
1881-1900	Gehuwd	26,38	25	219	3
	Ongehuwd	21,08	21	108	18
	Voorechtelijke verwekking	22,89	22	127	0
1901-1906	Gehuwd	26,12	25	94	4
	Ongehuwd	21,39	20	31	6
	Voorechtelijke verwekking	24	23	44	2
Totaal 1821-1906	Gehuwd	26,92	26	658	15
	Ongehuwd	21,70	21	237	110
	Voorechtelijke verwekking	23,53	23	305	2

Tabel 1. Leeftijd moeder bij bevalling eerste kind naar type moeder (1) gehuwd (2) ongehuwd (3) voorechtelijke verwekking, 1821-1906. Bron: COR*-database.

reert dan ook dat deze buitenechtelijke en voorechtelijke concepties niet voortkwamen uit huwelijksgerichte seksualiteit, in tegenstelling tot de piek in april. De moeders met voorechtelijke verwekkingen slaagden om onbekende redenen erin op tijd een huwelijk te forceren, de vrouwen met een buitenechtelijk kind niet. De piek van buitenechtelijke en voorechtelijke concepties kan wellicht ook verklaard worden met het *Christmas effect*, een term gebruikt door bio-meteorologen die verwijst naar het hoge aantal concepties tijdens de feestdagen die het gevolg zijn van onder andere veel vrije tijd en sociale activiteiten.⁵⁰

50 Cesario, 'The "Christmas Effect" and other Biometeorologic Influences on Child-bearing and the Health of Women', 527.

Periode	Type Moeder	Gemiddelde	Mediaan	N	Onbekend
1821-1840	Gehuwd	26,95	26	74	1
	Ongehuwd	27	26	21	30
	Voorechtelijke verwekking	25,33	26	24	0
1841-1860	Gehuwd	27,92	27	97	6
	Ongehuwd	27,14	26	21	30
	Voorechtelijke verwekking	24,80	24	45	0
1861-1880	Gehuwd	25,35	24	162	13
	Ongehuwd	25,42	25	53	45
	Voorechtelijke verwekking	23,20	23	65	0
1881-1900	Gehuwd	24,92	24	215	7
	Ongehuwd	25,13	25	97	29
	Voorechtelijke verwekking	22,93	22	127	0
1901-1920	Gehuwd	24,15	24	93	5
	Ongehuwd	24,52	23	25	12
	Voorechtelijke verwekking	24,02	23	43	3
Totaal 1821-1920	Gehuwd	25,60	25	641	32
	Ongehuwd	25,42	25	205	142
	Voorechtelijke verwekking	23,61	23	304	3

Tabel 2. Huwelijksleeftijd moeders naar type moeder (1) gehuwd (2) ongehuwd (3) voorechtelijke verwekking, 1821-1920. Bron: COR*-database.

Kenmerken ongehuwde moeders en moeders met voorechtelijke verwekkingen

Leeftijd bij geboorte eerste kind en eerste huwelijk

De leeftijd bij bevalling van het eerste kind en de verschillen hierin tussen typen moeders (tabel 1) kunnen een indicatie zijn dat ongehuwd moederschap en voorechtelijke verwekkingen het gevolg waren van huwelijksgerichte seksualiteit of van seksueel deviant gedrag. Indien de leeftijd bij de geboorte van het eerste kind bij buitenechtelijke geboorten en voorechtelijk verwekte geboorten sterk afwijkt van de leeftijd van moeders bij binnen het huwelijk verwekte geboorten, wordt dit geïnterpreteerd als een afwijking van de sociale norm.

Van 68,3 procent van de ongehuwde moeders is de leeftijd bij bevalling van het eerste kind bekend. Voor gehuwde moeders is dit 97,8 procent en voor moeders met voorechtelijke verwekking 99,3 procent. In de periode 1821-1906 was de gemiddelde leeftijd bij geboorte van het eerste kind voor gehuwde moeders zonder voorechtelijke verwekking 26,9 jaar. Moeders met voorechtelijke verwekking waren gemiddeld 23,5 jaar bij de bevalling van hun eerste kind en ongehuwde moeders waren

gemiddeld 21,7 jaar oud. Door de hele onderzoeksperiode heen waren ongehuwde moeders constant gemiddeld beduidend jonger dan gehuwde moeders bij bevalling van hun eerste kind.

De huwelijksleeftijd kan als verdere indicatie dienen of zwangere bruiden afwijken van 'gewone' huwelijken en dus de sociale norm, of dat de voorechtelijke verwekkingen voortkwamen uit huwelijksgerichte seksualiteit (tabel 2).⁵¹ Gemiddeld trouwden moeders zonder buitenechtelijk of voorechtelijk verwekte kinderen toen ze 25,6 jaar oud waren. Als huwelijksluiting en buitenechtelijkheid beide een gevolg waren van huwelijksgerichte verkering dan is het te verwachten dat beide rond dezelfde leeftijd plaatsvonden. Dit lijkt hier echter niet het geval te zijn. De gemiddelde leeftijd van ongehuwde moeders bij bevalling van hun eerste kind (21,7) was gemiddeld aanzienlijk lager dan de gemiddelde huwelijksleeftijd van moeders die hun kinderen uitsluitend binnen het huwelijk verwekten (25,6). De opvallend jonge gemiddelde leeftijd van ongehuwde moeders bij bevalling van hun eerste kind wijst erop dat de meesten niet op huwbare leeftijd waren ten tijde van conceptie. Tabel 2 toont dat de huwelijksleeftijd van moeders met buitenechtelijke kinderen grofweg overeenkwam met de huwelijksleeftijd van wettige moeders.⁵² De opvallend jonge leeftijd bij bevalling van het eerste kind van onwettige moeders en de grofweg overeenkomende gemiddelde leeftijd bij huwelijksluiting in vergelijking met gehuwde moeders wijzen erop dat er veelal geen sprake was van huwelijksgerichte seksualiteit en dat pas op latere leeftijd de 'fout' werd rechtgetrokken met een huwelijk. Moeders met voorechtelijke verwekkingen waren daarentegen gemiddeld juist jonger (23,6) bij huwelijksluiting dan gehuwde moeders zonder voorechtelijke verwekking. De iets lagere gemiddelde leeftijd bij bevalling van het eerste kind en bij huwelijksluiting van moeders met voorechtelijke verwekking doen vermoeden dat deze verwekkingen overwegend voortkwamen uit huwelijksgerichte seksualiteit en dat de zwangerschap enkel zorgde voor een vervroegd huwelijk. Moeders met voorechtelijke verwekkingen lijken dus minder af te wijken van de sociale normen omtrent huwelijk en seksualiteit dan moeders met buitenechtelijke kinderen.

51 Van den Boomen en Puschmann, 'Born out of Wedlock at the River Waal', 556.

52 De gemiddelde en mediane huwelijksleeftijd naar type moeder is weergegeven voor de periode 1821-1920. De gemiddelde en mediane leeftijd bij bevalling van het eerste kind loopt van 1821 tot 1906, dit is omdat de laatste geboorte in de COR*-database van 1906 is. De huwelijksdata lopen door tot aan 1920, daarom is er bij de huwelijksleeftijd gekeken naar de periode 1821-1920.

HISCAM	Getrouwd		Ongehuwd		Voorechtelijke verwekking		Totaal	
	%	N	%	N	%	N	%	N
<i>onbekend</i>	52,6	216	29,4	121	18,0	74	100	411
40-51	46,0	247	27,6	148	26,4	142	100	537
52-65	54,7	151	22,5	62	22,8	63	100	276
66-99	57,3	59	15,5	16	27,2	28	100	103

Tabel 3. Sociale status moeders (HISCAM) naar type moeder (1) gehuwd (2) ongehuwd (3) voorechtelijke verwekking. Bron: COR*-database.

Sociale status

In historisch onderzoek naar buitenechtheid is de lage sociale status van ongehuwde moeders een terugkomende observatie.⁵³ In dit onderzoek is gekeken naar de sociale status van de moeders op basis van de minimum beroepsaanduiding die voor hen beschikbaar was. Van 69 procent van de 1.327 moeders was er een beroepstitel bekend. Van deze moeders is het beroep gecodeerd volgens HISCO, wat staat voor 'Historical International Standard Classification of Occupations'. De HISCO-beroepscode is vervolgens omgezet naar HISCAM-scores (Historical CAMSIS). De HISCAM-score geeft de positie van het beroep op een continue beroepsstratificatieschaal (1-100) weer. Hoge beroepen, zoals arts, krijgen een hoge score, lage beroepen, zoals bijvoorbeeld dienstbode, krijgen een lage score.⁵⁴ Voor dit onderzoek is gebruik gemaakt van een aan de Nederlandse situatie aangepaste HISCAM, die tevens goed aansluit bij de Belgische situatie.

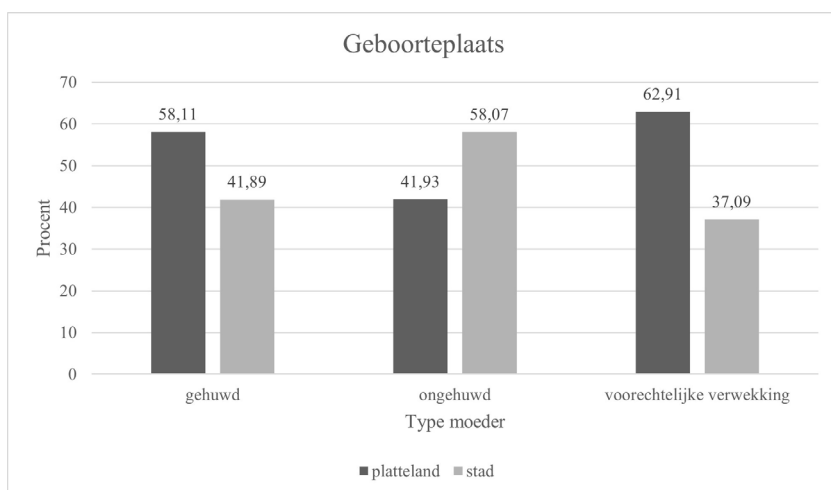
Tabel 3 toont de verdeling van de drie typen moeders binnen drie HISCAM-categorieën, die zijn bepaald aan de hand van de beroepscores van de moeders die beschikbaar waren in de database. Ongehuwde moeders in het arrondissement Antwerpen behoorden het vaakst tot de groep met een lage sociale status (HISCAM 40-51), wat overeenkomt met de bevindingen van onderzoek naar ongehuwd moederschap in andere gebieden.⁵⁵ De percentages ongehuwde moeders lopen af bij de hogere

53 Van Bavel, 'Family Control, Bridal Pregnancy, and Illegitimacy', 463; Schumacher e.a., 'Unwed Mothers in the City', 195-196; Devos e.a., 'Regionale verschillen in het leven van ongehuwde moeders op het platteland in de zuidelijke Nederlanden, 1730-1846', 12.

54 P.S. Lambert e.a., 'The Construction of HISCAM: A Stratification Scale Based on Social Interactions for Historical Comparative Research', *Historical Methods: A Journal of Quantitative and Interdisciplinary History* 46:2 (2013) 77-89; M. Leeuwen, I. Maas en A. Miles, *HISCO: Historical International Standard Classification of Occupations* (Leuven 2002).

55 Van Bavel, 'Family Control, Bridal Pregnancy, and Illegitimacy', 463; Schumacher e.a., 'Unwed Mothers in the City', 195-196; Devos e.a., 'Regionale verschillen in het leven van ongehuwde moeders op het platteland in de zuidelijke Nederlanden, 1730-1846', 12.

Grafiek 3. Type geboorteplaats naar type moeder. N= 1.290. Bron: COR*-database.

HISCAM-categorieën. Getrouwde moeders en moeders met voorechtelijke verwekkingen hadden juist hun grootste aandeel binnen de hoogste categorie (HISCAM 66-99). Een mogelijke verklaring voor de overwegend lage sociale status van ongehuwde moeders is de economische kwetsbaarheid van deze vrouwen. Door lage lonen en onzekere werkgelegenheid hadden vrouwen uit lagere klassen een slechtere onderhandelingspositie op de huwelijksmarkt.⁵⁶ Tilly et al. beargumenteerden dat economische kwetsbaarheid jonge vrouwen stimuleerde om een partner te vinden en daarom ook sneller overgingen op seksueel contact om zo hun huwelijkswens te uiten.⁵⁷ Verschillende historici hebben daarnaast gewezen op het feit dat de lagere klassen er andere normen omtrent seksualiteit op na hielden, omdat ze op financieel vlak en qua reputatie minder te verliezen hadden.⁵⁸ Bovendien speelde mogelijk de 'dubbele seksuele moraal' een rol, waarbij vrouwen in de stedelijke arbeidersklasse meer risico namen met voorechtelijke seksualiteit uit angst om alleenstaand te blijven.⁵⁹

Aangezien de meeste ongehuwde moeders uit de lagere sociale klassen kwamen, hangen de geobserveerde pieken van buitenechtelijkheid in de periode 1821-1840 en 1861-1880 wellicht samen met de teloorgang van de textielindustrie in Antwerpen aan het begin van de negentiende

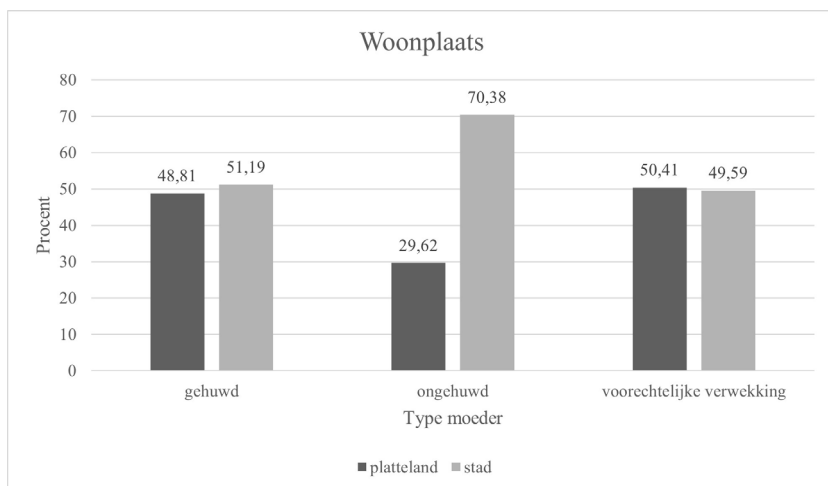

56 Alter, *Family and the Female Life Course*, 120.

57 Tilly e.a., 'Women's Work and European Fertility Patterns', 464-465, 473, 476.

58 Laslett, 'The Bastardy Prone Sub-Society', 226; Schumacher e.a., 'Unwed Mothers in the City', 199-200.

59 Alter, *Family and the Female Life Course*, 116-118.

Grafiek 4. Type woonplaats naar type moeder. N= 1.128. Bron: COR*-database.

eeuw. De omschakeling naar een haven economie gedurende de tweede helft van de negentiende eeuw versterkte verpaupering, verminderde baanmogelijkheden voor vrouwen en zorgde voor economische onzekerheid en een toestroom van migranten.⁶⁰ Tegelijk was er sprake van proletarisering van het achterland.⁶¹ Meer vrouwen uit de lagere sociale klassen gingen kwetsbare beroepen uitoefenen. Wellicht was in toenemende mate gebrek aan geld om te kunnen trouwen tevens een verklaring. Economische onzekerheid droeg mogelijk ook bij aan het breken van huwelijksbeloften.⁶² Al met al suggereren deze resultaten dat economisch en sociaal kwetsbare vrouwen een hoger risico hadden op ongeschuwd moederschap. Moeders met voorechtelijke verwekkingen lijken daarentegen minder kwetsbare posities te hebben gehad in de samenleving.

Platteland vs. stad

Veel historici hebben de toename van buitenechtelijke geboorten verklaard in een context van industrialisering en urbanisering, omdat buitenechtelijkheidspercentages over het algemeen hoger waren in steden dan op het

60 Lis, *Social Change and the Laboring Poor*, 28; Blondé e.a., 'Een probleemstad? Spanningsvelden tussen burgerlijke waarden en sociale realiteiten', 294-295, 300; Greefs e.a., 'Alone and far from home', 55.

61 Greefs e.a., 'Alone and Far from Home', 64.

62 Tilly e.a., 'Women's Work and European Fertility Patterns', 461-468; Fairchild, 'Female Sexual Attitudes and the Rise of Illegitimacy', 633-654; Alter, *Family and the Female Life Course*, 120, 139; Kok, *Langs verboden wegen*, 16-17.

	Gehuwd		Ongehuwd		Voorechtelijke verwekking		Totaal	
	%	N	%	N	%	N	N	
<i>Niet gemigreerd</i>	46,3%	316	29,3%	200	24,3%	166	682	
<i>Gemigreerd binnenland</i>	58,3%	322	19,2%	106	22,5%	124	552	
<i>Geimmigreerd vanuit buitenland</i>	50,9%	28	27,3%	15	21,8%	12	55	
<i>Platteland-platteland</i>	64,1%	116	11,6%	21	24,3%	44	181	
<i>Platteland-stad</i>	47,2%	93	28,9%	57	23,9%	47	197	
<i>Stad-platteland</i>	61,2%	30	20,4%	10	18,1%	9	49	
<i>Stad-stad</i>	51,3%	40	41,0%	32	7,7%	6	78	

Tabel 4 Migratiestatus moeder naar type moeder. Bron: COR*-database.

platteland. De analyse van de geboorteplaats en woonplaats in het arrondissement Antwerpen toont eveneens aan dat ongehuwd moederschap een overwegend stedelijk fenomeen was. Van 97 procent van de moeders is de geboorteplaats bekend. Grafiek 3 toont dat het aandeel ongehuwde moeders geboren in de stad groter is dan het aandeel ongehuwde moeders geboren op het platteland. Het aandeel moeders met voorechtelijke geboorten is daarentegen groter op het platteland dan in de stad, net als bij gehuwde moeders.

Wanneer gekeken wordt naar de woonplaats (bekend van 85% van de moeders) van de verschillende typen moeders blijkt wederom dat ongehuwd moederschap een overwegend stedelijk fenomeen was (grafiek 4). De verdeling bij gehuwde moeders en moeders met voorechtelijke verwekkingen was daarentegen gelijk. Op basis van deze bevindingen kan de toename van buitenechtelijke geboorten in het arrondissement Antwerpen voor een groot deel verklaard worden vanuit een stedelijke context. De anonimiteit van de stad maakte het makkelijker voor mannen om na het bezwangeren van een vrouw niet met haar te trouwen.

Migratieachtergrond

In historisch onderzoek zijn migranten geassocieerd met (de toename in) buitenechtelijke geboorten. Zowel Shorter als Tilly et al. stelden dat migratie vaak leidde tot scheiding van familie en de lokale gemeenschap, wat verzwakte sociale controle en daarmee een verhoogd risico op voorechtelijke seksualiteit teweeg kon brengen. Historica Anne Winter stelt dat vrouwelijke migranten in Antwerpen een verhoogd risico hadden op ongehuwd moederschap.⁶³ Winter en Greefs wijzen op het feit dat veel alleenstaande vrouwelijke migranten risicovolle beroepen hadden zoals

63 A. Winter, *Migrants and Urban Change: Newcomers to Antwerp, 1760-1860* (Londen 2009) 132.

dienstbode en prostituee. Dienstbodes waren kwetsbaar, omdat zij uitgeleverd waren aan het hoofd van het huishouden.⁶⁴ Om deze redenen is het interessant om nader te onderzoeken of vrouwelijke migranten in het arrondissement Antwerpen inderdaad een verhoogd risico hadden op ongehuwd moederschap en voorechtelijke verwekkingen.

Van 97,1 procent van de moeders in de database is de migratiestatus bekend. Er is onderscheid gemaakt tussen (1) niet gemigreerd, (2) binnenlandse migratie en (3) migratie vanuit het buitenland. De aantallen van met name de groep buitenlandse migranten zijn zeer klein waardoor het achterhalen van een duidelijke trend lastig is. Tabel 4 toont aan dat het aandeel van ongehuwde moeders en moeders met voorechtelijke verwekkingen kleiner was bij binnenlandse en buitenlandse migranten dan bij vrouwen zonder migratieachtergrond. Er zijn dus geen duidelijke aanwijzingen dat voorechtelijkheid en buitenechtelijkheid vaker voorkwamen bij migranten. Wel opvallend is dat het aandeel ongehuwde moeders groter is bij de categorie migratie vanuit het buitenland dan bij de categorie binnenlandse migratie. Dit kan mogelijk verklaard worden aan de hand van het feit dat buitenlandse migranten minder integreerden in lokale sociale netwerken dan niet-migrant en migranten uit de regio, zoals Van Bavel opperde voor Leuven.⁶⁵ Bovendien waren met name buitenlandse migranten onpopulaire huwelijkspartners onder de lokale bevolking.⁶⁶ Deze factoren speelden in mindere mate een rol bij binnenlandse migranten, omdat zij veelal uit de regio kwamen en iets van een sociaal netwerk hadden.⁶⁷

De onderste helft van tabel 4 biedt verder inzicht in de verschillende typen migratie. Van 89,4 procent van de moeders is het type migratie bekend. Ongehuwde moeders met een migratieachtergrond hadden hun grootste aandeel binnen de categorie van stad naar stad wat erop wijst dat buitenechtelijkheid een stads fenomeen was en dat de 'echte' stedelingen van de arbeidersklasse er wellicht andere normen en waarden op na hielden op het gebied van seksualiteit. Het gaat hier echter om zeer kleine aantallen. Daarnaast waren ongehuwde moeders vaak van het platteland naar de stad gemigreerd. Ook moeders met voorechtelijke verwekkingen waren relatief vaak van het platteland naar de stad gemigreerd. Gehuwde moeders hadden daarentegen hun kleinste aandeel binnen de catego-

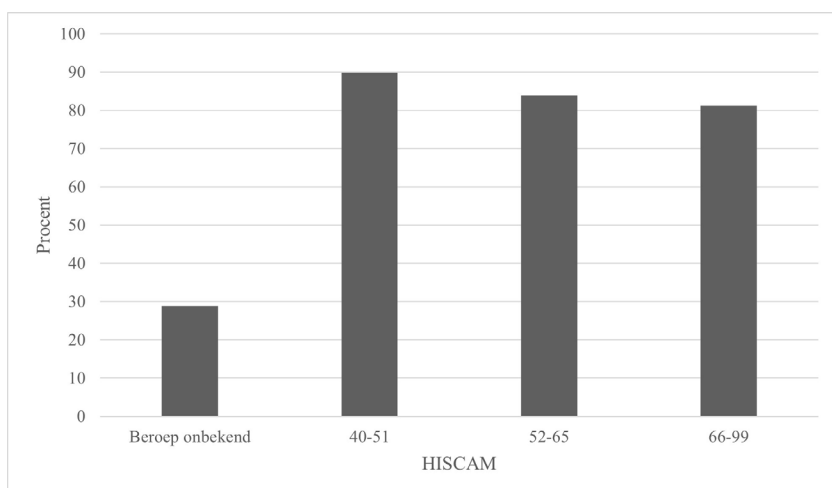

64 Greefs e.a., 'Alone and Far from Home', 70.

65 Van Bavel, 'Family Control, Bridal Pregnancy, and Illegitimacy', 465.

66 P. Puschmann e.a., 'Access to Marriage and Reproduction among Migrants in Antwerp and Stockholm: A Longitudinal Approach to Processes of Social Inclusion and Exclusion, 1846-1926', *The History of the Family* 19:1 (2014) 29-52, aldaar 35.

67 De Munck, Greefs en Winter, 'Poorten en papieren. Diversiteit en integratie in historisch perspectief', 227.

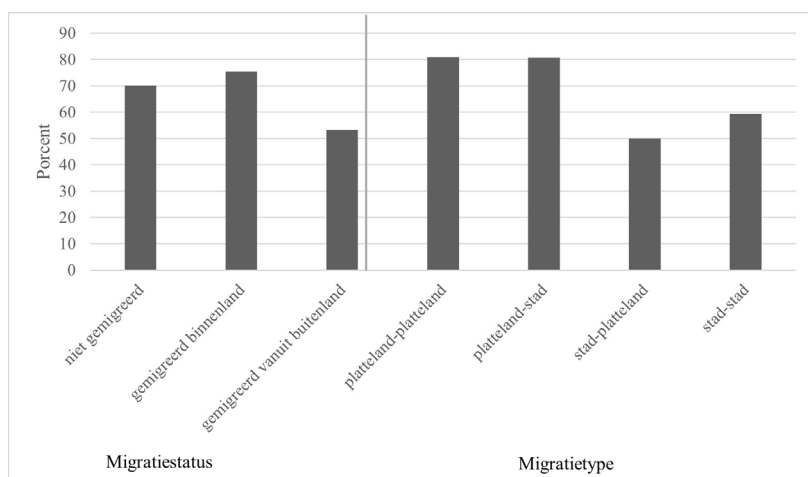

Grafiek 5. Huwelijkspercentages moeders met buitenechtelijk kind naar sociale status moeder, 1821-1920. Bron: COR*-database.

rie van platteland naar stad. Het relatief grote aandeel migratie van platteland naar stad onder ongehuwde moeders en moeders met voorechtelijke verwekkingen met een migratieachtergrond is een indicatie dat het voorzetten van plattelands-verkeringsgebruiken in een stedelijke omgeving ook een rol speelde in het arrondissement Antwerpen.⁶⁸ Er moet echter meer onderzoek gedaan worden naar met wie migranten migreerden en met wie ze samenwoonden om te stellen of er sprake was van sociale isolatie. Bovendien is het ook mogelijk dat een deel van deze vrouwen al zwanger was geworden op het platteland en vanwege hun zwangerschap juist naar de stad verhuisde. Zo kon de schaamte van het bevalen van een buitenechtelijk kind in de omgeving van ouders, vrienden en buren vermeden worden. Nader onderzoek is nodig om te achterhalen of platteland-stadmigratie en stad-stadmigratie een oorzaak of gevolg was van buitenechtelijke seksualiteit. Daarnaast valt op dat moeders met voorechtelijke verwekkingen relatief vaak van het ene rurale gebied naar het andere verhuisden. Mogelijk ondervonden deze moeders ook schande en vertrokken daarom uit hun geboortedorp, maar bleven ze op het platteland omdat zij en hun partner hun geld nu eenmaal in de landbouw verdienden, bijvoorbeeld als landarbeider.

68 Tilly e.a., 'Women's Work and European Fertility Patterns', 464-467.

Grafiek 6. Huwelijkspercentages moeders met buitenechtelijk kind naar migratiestatus en migratietype. Bron: COR*-database.

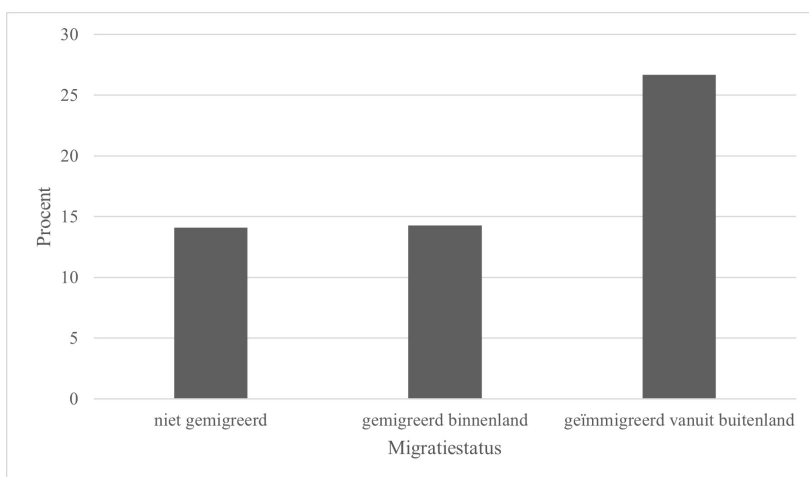
Negatieve consequenties op de huwelijksmarkt?

Recentelijk is er meer aandacht voor de gevolgen van ongehuwd moederschap. De houding tegenover ongehuwde moeders was veelal negatief en het krijgen van een buitenechtelijk kind zou dan ook negatieve gevolgen kunnen hebben gehad voor het verdere leven van de moeder, bijvoorbeeld met het vinden van een partner.⁶⁹ Om inzicht te krijgen in de invloed van het krijgen van een buitenechtelijk kind op het verdere leven van de moeder is daarom gekeken naar de huwelijkspercentages van deze vrouwen. Er zijn 233 moeders van onwettige kinderen waarvan de huwelijksdatum bekend is en waarvan dus met zekerheid gezegd kan worden dat ze later nog trouwden. Het gaat hier om de minimale percentages, omdat vrouwen die buiten het gebied van de dataverzameling verhuisden, of trouwden na het einde van de dataverzameling (1920) niet worden vermeld in de database.

Over de hele onderzoeksperiode trouwde uiteindelijk 67,1% van de moeders met een buitenechtelijk kind. De huwelijkspercentages namen toe in de loop van de negentiende eeuw van 37,1% (1821-1840) naar 81% (1881-1900), gevolgd door een lichte daling aan het begin van de twintigste eeuw (75,7%). Deze stijging kan erop wijzen dat buitenechtelijkheid steeds acceptabeler werd. De hoge huwelijkspercentages zijn een indicatie dat de ‘desastreuze’ gevolgen voor moeders van buitenechtelijke kinderen in het arrondissement Antwerpen meevielen. Ze werden in

69 Devos e.a., ‘Regionale verschillen in het leven van ongehuwde moeders op het platteland in de zuidelijke Nederlanden, 1730-1846’, 21.

Grafiek 7. Herhaalsters naar migratiestatus. Bron: COR*-database.

ieder geval niet in grote mate afgeschreven op de huwelijksmarkt. Een andere mogelijke verklaring voor de hoge huwelijkspercentages is het mannenoverschot in Antwerpen in de tweede helft van de negentiende eeuw als gevolg van de steeds belangrijker wordende havenconomie die vooral mannelijke migranten aantrok.⁷⁰ Het mannenoverschot bood minder aantrekkelijke vrouwen, zoals ongehuwde moeders, wellicht betere huwelijkskansen.⁷¹ Aan het einde van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw begon de toestroom van mannen naar de stad af te nemen.⁷² Wellicht droeg deze afname ook bij aan de daling van de huwelijkspercentages onder vrouwen met een buitenechtelijk kind in de periode 1901-1906.

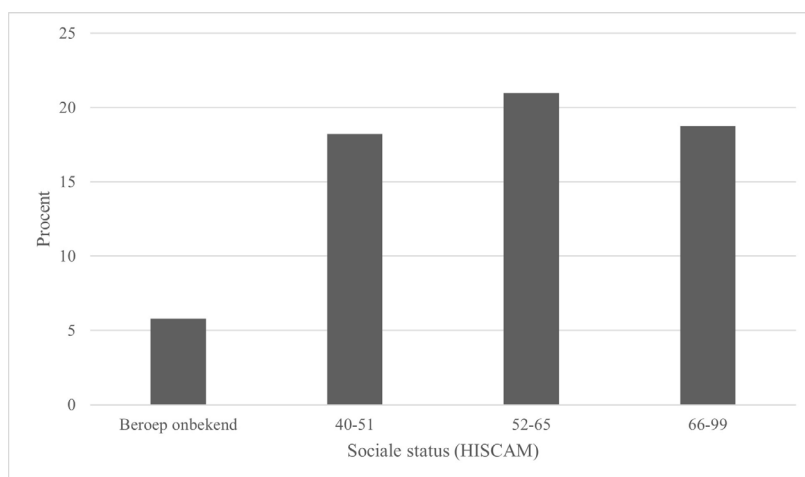
Wanneer gekeken wordt naar de sociale status (grafiek 5) valt op dat de huwelijkskansen van ongehuwde moeders met een lagere sociale status groter lijken dan die van ongehuwde moeders met een hogere sociale status. Wellicht werd het krijgen van een buitenechtelijk kind erger geacht in hogere sociale klassen en was daar dus ook de negatieve impact op de huwelijkskansen groter. De verschillen zijn echter klein. Opvallend zijn de lage huwelijkspercentages van de moeders waarvan het beroep niet bekend is. Wellicht zaten in deze groep de vrouwen met de meest precare (financiële) situatie: werkloos of ongeregisteerde banen zoals prostituee.

70 Puschmann e.a., 'Access to Marriage and Reproduction among Migrants in Antwerp and Stockholm', 37.

71 Puschmann, *Social Inclusion and Exclusion of Urban in-Migrants in Northwestern European Port Cities*, 77, 88.

72 Ibidem, 88.

Grafiek 8. Herhaalsters naar sociale status (HISCAM). Bron: COR*-database.

Verder blijkt dat de huwelijkskansen van moeders die afkomstig waren uit het buitenland lager waren dan van die zonder migratieachtergrond (grafiek 6). Dit is niet verrassend aangezien buitenlandse migranten in Antwerpen over het algemeen lagere huwelijkskansen hadden dan de rest van de bevolking door culturele barrières, gebrek aan een sociaal netwerk, wettelijke restricties en problemen omtrent het rondkrijgen van de noodzakelijke wettelijke documenten om te kunnen trouwen.⁷³ Praktische barrières stimuleerden volgens Schumacher et al. ongehuwd samenwonen.⁷⁴ De huwelijkspercentages van binnenlandse vrouwelijke migranten met een buitenechtelijk kind kwamen meer overeen en waren zelfs iets hoger dan de huwelijkspercentages van soortgelijke moeders zonder migratieachtergrond. Een mogelijke verklaring hiervoor is dat veel binnenlandse migranten in Antwerpen uit de regio kwamen en daar vaak al enige sociale netwerken hadden.⁷⁵ Bovendien hadden binnenlandse migranten minder last van culturele barrières.

De rechterzijde van de grafiek toont dat vooral vrouwen die van het ene dorp naar het andere verhuisden en vrouwen die van het platteland naar de stad verhuisden hoge huwelijkskansen hadden. Opvallend

73 Puschmann e.a., 'Access to Marriage and Reproduction among Migrants in Antwerp and Stockholm', 36-36, 42, 46; Schumacher e.a., 'Unwed Mothers in the City', 194; P. Puschmann e.a., 'Paths of acculturation and Social Inclusion. Migration, Marriage Opportunities and Assortative mating by Geographic Origin in Antwerp, 1846-1920', *Journal of Migration History* 2 (2016) 177-207, aldaar 205-206.

74 Schumacher e.a., 'Unwed Mothers in the City', 194.

75 Greefs e.a., 'Alone and Far from Home', 64; De Munck e.a., 'Poorten en papieren. Diversiteit en integratie in historisch perspectief', 227.

zijn de lage huwelijkspercentages van vrouwen met een buitenechtelijk kind die van de stad naar het platteland migreerden. Dit suggereert dat deze stadse vrouwen afgeschreven werden als geschikte huwelijkspartners door plattelandsmannen.

Herhaalsters

Laslett stelt dat herhaalsters een indicatie waren voor de aanwezigheid van een *bastardy-prone sub-society*.⁷⁶ 14,4% van de ongehuwde moeders in de database was herhaalster. Laslett stelt dat herhaalsters deel uit maakten van een marginale groep in de samenleving die seksueel deviant gedrag vertoonde.⁷⁷ Het is echter de vraag of het klopt dat 'herhaling' het gevolg was van het opzettelijk ingaan tegen de sociale norm. Zo stelt Kok voor Noord-Holland dat herhaalsters niet wijzen op een seksuele subcultuur, maar eerder op de onmacht van kwetsbare vrouwen om aan de normen te voldoen, bijvoorbeeld vanwege een zwakke positie op de huwelijksmarkt.⁷⁸ De analyse van herhaalsters in het arrondissement Antwerpen wijst eerder op dit laatste. Grafiek 7 suggereert bijvoorbeeld dat moeders met een internationale migratieachtergrond een verhoogd risico hadden om meerdere buitenechtelijke kinderen te krijgen. Dit hangt mogelijk samen met de slechtere huwelijkskansen van deze groep en de praktische problemen rondom het verkrijgen van de noodzakelijke documenten om te trouwen.⁷⁹ Wellicht bevonden deze moeders zich dus in een stabiele relatie, maar konden ze simpelweg niet trouwen. De aantallen van deze subcategorie waren echter zeer klein (N=15).

Wanneer gekeken wordt naar de sociale status van herhaalsters (grafiek 8) valt op dat niet de laagste categorie, maar juist de middelste categorie vaker herhaalsters waren. Er zijn dus geen duidelijke aanwijzingen dat herhaling verklaard kan worden door economische kwetsbaarheid. Van de moeders waarvan het beroep onbekend was, waren opvallend weinig herhaalsters. Eerder in dit onderzoek bleek al dat moeders met een buitenechtelijk kind waarvan het beroep onbekend was opvallend weinig trouwden in hun latere leven. Deze bevindingen suggereren dat veel van deze moeders waarvan het beroep onbekend was, na het krijgen van hun eerste buitenechtelijke kind geen nieuwe relatie aangingen, maar alleen bleven. Dit doet vermoeden dat deze groep zeer kwetsbaar was.

76 Laslett, 'The Bastardy Prone Sub-Society', 217-240.

77 Ibidem.

78 Kok, *Langs verboden wegen*, 145.

79 Puschmann e.a., 'Access to Marriage and Reproduction among Migrants in Antwerp and Stockholm', 35-36; Schumacher e.a., 'Unwed Mothers in the City', 194.

Conclusie

Dit artikel tracht nieuwe inzichten te bieden in het leven van ongehuwde moeders en moeders met voorechtelijke verwekkingen in het arrondissement Antwerpen. De resultaten tonen aan dat ongehuwde moeders meer afweken van getrouwde moeders en daarmee de sociale norm dan moeders met voorechtelijke verwekkingen. In tegenstelling tot gehuwde moeders en moeders met voorechtelijke verwekkingen was ongehuwd moederschap een overwegend stedelijk fenomeen dat vooral onder de arbeidersklasse voorkwam. De geobserveerde overeenkomsten tussen moeders met voorechtelijke verwekkingen en moeders die hun kinderen uitsluitend binnen het huwelijk verwekten zijn een indicatie dat voorechtelijke verwekkingen veelal het gevolg waren van stabiele relaties en dat de zwangerschap de huwelijksplannen slechts vervroegde.

Al met al zijn er geen aanwijzingen dat er sprake was van een vroege seksuele revolutie zoals geopperd werd door Shorter of een *bastardy prone sub-society* zoals Laslett stelt. De resultaten suggereren dat buitenechtheid in het arrondissement Antwerpen voornamelijk het gevolg was van (economische) kwetsbaarheid, de daarmee samenhangende zwakke onderhandelingspositie en de anonimiteit en mobiliteit van de stad. De geobserveerde pieken van buitenechtelijke geboorten hangen daarom waarschijnlijk samen met de transitie van een regionale textielindustrie naar een haven economie. Deze ontwikkeling zorgde voor versterkte verpaupering, lagere reële inkomens, minder baanmogelijkheden voor vrouwen en meer economische onzekerheid onder de arbeidersklasse.⁸⁰ De bevindingen in dit onderzoek sluiten dan ook aan bij onderzoeken waarin de rol van economische onzekerheid, kwetsbaarheid, anonimiteit en mobiliteit wordt benadrukt.⁸¹ Lage lonen en armoede moedigen inderdaad, zoals Tilly et al. beargumenteerden, vrouwen aan om snel een partner te vinden en zij gingen daarom ook sneller over op seksueel contact.⁸² Dit verklaart mogelijk ook deels de opvallend jonge leeftijd van ongehuwde moeders bij de bevalling van hun eerste kind. Ondanks dat in de literatuur sociale isolatie vaak wordt benadrukt, waren er in dit onderzoek geen duidelijke aanwijzingen dat vrouwen met een migratieachtergrond een verhoogd risico hadden op ongehuwd moederschap. De aantallen migranten in dit onderzoek waren tevens te klein om een duidelijke trend te ontwaren.

80 Lis, *Social Change and the Laboring Poor: Antwerp, 1770-1860*, 31-32, 38; Blondé e.a., 'Een probleemstad? Spanningsvelden tussen burgerlijke waarden en sociale realiteiten', 294.

81 Tilly e.a., 'Women's Work and European Fertility Patterns', 454-465; Fairchilds, 'Female Sexual Attitudes and the Rise of Illegitimacy', 633-654.

82 Tilly e.a., 'Women's Work and European Fertility Patterns', 464-465, 473, 476.

De huwelijkspersentages van moeders van buitenechtelijke kinderen waren opvallend hoog en doen vermoeden dat de negatieve invloed van ongehuwd moederschap op het verdere leven van de ongehuwde moeders meeviel. Hoogstwaarschijnlijk waren deze grote huwelijkskansen deels het gevolg van het mannenoverschot in Antwerpen als gevolg van de bloeiende havenconomie.⁸³ Buitenlandse migranten met een buitenechtelijk kind hadden de slechtste huwelijkskansen en grote kans op herhaling.

Verder onderzoek is gewenst om beter inzicht te krijgen in de oorzaken en gevolgen van buitenechtelijke geboorten en voorechtelijke verwekkingen in het arrondissement Antwerpen. Middels multivariate analyse kan worden geanalyseerd welke factoren het risico op ongehuwd moederschap en voorechtelijke verwekkingen verhoogden. Daarnaast zou onderzoek naar de huwelijkspartners van moeders van buitenechtelijke kinderen interessant zijn, om meer inzicht te krijgen in de invloed van ongehuwd moederschap op hun huwelijkskansen.

83 Puschmann, *Social Inclusion and Exclusion of Urban in-Migrants in Northwestern European Port Cities*, 77, 88.

Het behoud van een uniek zoetwatergetijdengebied

Natuurbescherming en politiek in het begin van de jaren vijftig

Kristian Mennen

In de geschiedenis van natuur en natuurbescherming in Nederland worden de jaren vijftig meestal als dieptepunt beschouwd. Naast de groei van de (auto-)mobiliteit en de toename van lucht- en watervervuiling, maakte vooral de landbouw een ingrijpende transformatie door: ruilverkavelingen, intensivering en de invoering van chemische bestrijdingsmiddelen trokken een zware wissel op natuur en landschap.¹ Tegelijkertijd was de publieke belangstelling hiervoor minimaal: wederopbouw en economische vooruitgang gingen voor. De milieubeweging werd pas in de jaren zestig en zeventig een echte massabeweging.

In de volgende bijdrage zal een casestudie centraal staan over één specifiek natuurgebied en de pogingen van natuurbeschermingsorganisaties rond 1950 om het voor aantasting te behoeden. Het gaat hier om de inpoldering van de Brabantse Biesbosch, die in de jaren 1950-1953 hoog op de politieke agenda stond. In een periode van teleurstellingen en mislukkingen voor de natuurbeschermingsbeweging is het verhaal over de Biesbosch relatief atypisch, omdat de beweging hier uiteindelijk succes boekte en het gebied behouden bleef.

Dit artikel is tot stand gekomen binnen het grotere onderzoeksproject *Policy-making of early nature conservation. The Netherlands and the United Kingdom compared, 1930-1960*, dat wordt uitgevoerd aan de Radboud Universiteit in Nijmegen, met financiering door een Marie Skłodowska-Curie Fellowship van de Europese Unie. Het is uiteindelijk de bedoeling om boven het niveau van individuele casestudies zoals de Biesbosch uit te stijgen en te kijken naar de bredere *politieke aspecten* van natuurbescherming in Nederland vóór de grote maatschappelijke veranderingen van de jaren zestig en zeventig, toen natuur en milieu meer publieke belangstelling kregen.

Pas vanaf de jaren zeventig kan in Nederland gesproken worden over een consistent natuur- en milieubeleid als apart beleidsterrein. De

1 K.A.H.W. Leenders, 'Een totale landschappelijke omslag', in: H.F.J.M. van den Eerenbeemt ed., *Geschiedenis van Noord-Brabant. Deel II* (Amsterdam 1996) 100-107; Jan Luiten van Zanden, 'De verarming van de natuur' in: Jan Luiten van Zanden en Simon Wybren Verstegen eds., *Groene geschiedenis van Nederland* (Utrecht 1993) 33-62; Jan Luiten van Zanden, 'Omstreden landbouw' in: Van Zanden en Verstegen eds., *Groene geschiedenis van Nederland*, 63-91.

politiek-institutionele kaders en de bestaande overlegorganen en consultatiemechanismen waarbinnen dit beleid vorm kreeg waren echter niet nieuw. Integendeel: het poldermodel, de overlegcultuur en de ‘pacificatiedemocratie’ hebben diepe historische wortels in de Nederlandse geschiedenis.² Alleen al daarom is het belangwekkend om te onderzoeken hoe deze processen rondom het thema natuurbescherming in deze eerdere periode, in het begin van de jaren vijftig verliepen.

Direct daaraan gerelateerd is de vraag naar het *actierepertoire* van de natuurbeschermingsbeweging. Hoe opereerden de natuurbeschermers in de jaren vijftig onder ongunstige omstandigheden, zonder natuur- en milieuwetgeving en zonder een sterke druk vanuit de samenleving? Met welke *argumenten* probeerde de beweging *bottom-up* invloed uit te oefenen op de politieke agenda, wetgeving en praktische uitvoering van beleid door de overheid? Met welke methoden vroegen natuurbeschermers aandacht voor deze argumenten en hoe reageerde het politieke niveau hierop? Dit onderzoek hoopt een bijdrage te leveren aan een bredere onderzoekstraditie van vooral politicologische studies, die Nederland vergelijken met andere landen met betrekking tot processen van politieke besluitvorming, bijvoorbeeld volgens het principe van *governance*.³ Sommige conclusies met betrekking tot het actierepertoire komen mogelijk overeen met bevindingen uit die politicologische studies. Als product van historisch onderzoek is dit artikel echter bijzonder theorie- en modelarm. Hier gaat het dan ook meer over de menselijke keuzes achter dit actierepertoire, dan over abstracte processen of structuren van politieke beïnvloeding.

2 Arend Lijphart, *The politics of accommodation. Pluralism and democracy in the Netherlands* (Berkeley 1968); Piet de Rooy, *Ons stipje op de waereldkaart. De politieke cultuur van modern Nederland* (Amsterdam 2014) 191-232; Henk te Velde, *Van regentenmentaliteit tot populisme. Politieke tradities in Nederland* (Amsterdam 2010) 205-226.

3 Hans Bressers, Theo de Bruijn en Kris Lulofs, ‘Environmental negotiated agreements in the Netherlands’, *Env. Polit.*, 18 (2009) 58-77; Maarten A. Hajer, *The Politics of Environmental Discourse. Ecological Modernization and the Policy Process. A Study of the Acid Rain Controversy in Great Britain and the Netherlands* (Oxford 1995); Hein-Anton van der Heijden, ‘Political opportunity structure and the institutionalisation of the environmental movement’, *Environmental Politics* 6 (1997) 25-50; William T. Markham en C.S.A. (Kris) van Koppen, ‘Nature protection organizations and climate change in the Netherlands, Germany, and the United States’, *Nature and Culture* 9 (2014) 238-265; Ruud Pleune, *Strategies of Dutch Environmental Organizations. Ozone depletion, Acidification and Climate change* (Utrecht 1997); Henny van der Windt en Dirk Bogaert, ‘Vlaamse en Nederlandse natuurbeschermers op zoek naar een betere natuur; discoursen en strategieën in de periode 1945-2005’, *Jaarboek voor Ecologische Geschiedenis* (2007) 133-164.

In het eerste deel van dit artikel zal de Contact-Commissie inzake Natuur- en Landschapsbescherming worden voorgesteld en wordt uiteengezet welke wetten, overheidsrichtlijnen en ambtelijke afspraken op het gebied van natuurbescherming kort na de Tweede Wereldoorlog in Nederland bestonden. Vervolgens wordt ingegaan op de plannen van Rijkswaterstaat voor de inpoldering van de Biesbosch. Dit is een nogal technisch verhaal, maar wel noodzakelijk om te vertellen: veel van de aangestipte punten kwamen in een later stadium van het debat terug. Het derde en meest omvangrijke deel is gewijd aan het actierepertoire van de natuurbeschermingsorganisaties in pers, politiek, ambtenarenapparaat en *civil society*. Het artikel wordt afgesloten met een conclusie en enkele opmerkingen met betrekking tot mogelijk toekomstig onderzoek rond dit thema.

Context: actoren en wetten

De Contact-Commissie voor Natuur- en Landschapsbescherming ontstond in 1932 als koepel en noodklokorgaan van de verenigingen en organisaties die zich in Nederland bezighielden met de bescherming van natuur en landschapsschoon. De Contact-Commissie werkte zonder statuten of formele structuur, maar had wel een bestuur dat contacten met de aangesloten verenigingen onderhield. Het bestuur coördineerde in voorkomende gevallen publieke campagnes om de aantasting van bepaalde natuurgebieden onder de aandacht van de publieke opinie en op de politieke agenda te krijgen. Voorzitter van dit bestuur was na 1945 Marinus van der Goes van Naters, die als lid van de Tweede Kamer voor de Partij van de Arbeid (PvdA) een 'onmisbare schakel' richting de politiek was.⁴ De secretaris was Hans Gorter, daarnaast directeur bij de Vereniging tot Behoud van Natuurmonumenten in Nederland. De Contact-Commissie telde in 1952 81 aangesloten organisaties en zou in 1972 opgaan in de Stichting Natuur en Milieu.⁵ Van deze organisaties hadden de vereniging Natuurmonumenten en de Koninklijke Toeristenbond ANWB – die zich toen nog voor de belangen van fietsers, recreatie en vrijetijdsverkeer inzette – daarvan de meeste leden en financiële middelen en legden daardoor het meeste gewicht in de schaal.⁶ Het

4 Anne-Marie Mreijen, *De rode jonker. De eeuw van Marinus van der Goes van Naters, 1900-2005* (Amsterdam 2018) 262.

5 H.P. Gorter, '25 jaar verdediging van natuur en landschap', *Natuur en Landschap* (verder *N&L*) 11 (1957) 99-148; W.G. van der Kloot, 'De Contact-Commissie voor Natuur- en Landschapsbescherming' in: *Vijftig jaar natuurbescherming in Nederland* (Amsterdam 1956) 85-92.

6 M.F.A. Linders-Rooijendijk, *Gebaande wegen voor mobiliteit en vrijetijdsbesteding. II. De ANWB van vereniging naar instituut 1937-1983* ('s-Gravenhage 1992) 604-607, 657-685;

bestuur van de Contact-Commissie nam, in onderling overleg met de aangesloten organisaties, het voortouw in de campagne voor het behoud van de Biesbosch en fungeerde daarbij als spreekbuis van de natuurbeschermingsbeweging.

In Nederland werd al in de troonrede van 1928 aangekondigd dat de regering een Natuurbeschermingswet zou voorbereiden en indienen. De wet kwam er evenwel pas in 1967 (!). Een sluitend systeem voor de aanwijzing en bescherming van natuurgebieden door de overheid bestond rond 1950 dus nog niet. Er bestonden wel al andere wetten, die aspecten van natuur- en landschapsbescherming afdekten: bijvoorbeeld de Jachtwet, Vogelwet, Boschwet en Natuurschoonwet.⁷ De waarde van deze bestaande wetten en hun betekenis voor de natuurbescherming mag zeker niet onderschat worden, maar ze waren voor de Biesbosch allemaal niet van toepassing.

De bescherming door middel van het vastleggen van een planologische bestemming stond nog in de kinderschoenen. De Rijksdienst voor het Nationale Plan werd in 1941 ingesteld door de Duitse bezetter en maakte op 20/21 juli 1942 per verordening een voorlopige lijst bekend van 'natuurreservaten, welke in de eerste plaats voor bescherming in aanmerking komen'. Alle 'voorgenomen werken' in die terreinen moesten verplicht gemeld worden, waarop de President van de Rijksdienst voor het Nationale Plan vervolgens de mogelijkheid had om bezwaar aan te tekenen en de werken te verbieden.⁸ De combinatie van verplichte meldingen en de mogelijkheid van bezwaar was een 'geschenk uit de hemel' voor natuurbeschermers.⁹ Ze hadden voortaan een instrument in handen om ontginning, ontwatering of afgraving een halt toe te roepen. De regeling was echter bij het Nederlands ambtelijk apparaat en in landbouwkringen erg impopulair, en de Rijksdienst werd zwartgemaakt als een product van de Duitse bezetting.¹⁰

Marga Coesèl, Joop Schaminée en Lodewijk van Duuren, *De natuur als bondgenoot. De wereld van Heimans en Thijsse in historisch perspectief* (Zeist 2007) 214-216.

7 Vgl. Andri Binsbergen en Eduard Osieck, 'Zonder wetten geen vogels' in: Frank Saris ed., *Een eeuw vogels beschermen* (Zeist 2007) 197-211; Wybren Verstegen, *Vrije wandeling. Het parlement, de fiscus en de bescherming van het particuliere Nederlandse natuurschoon. De Natuurschoonwet tussen 1924 en 1995* (Groningen/Wageningen 2017).

8 K.J. Frederiks, 'Bescherming natuurgebieden. No. 5627 M/M.N.P.', *Nederlandsche Staatscourant* (28 juli 1942) 1-4, aldaar 1.

9 H.P. Gorter, *Ruimte voor natuur. 80 jaar bezig voor de natuur van de toekomst* ('s-Graveland 1986) 146.

10 Hans van Dam en Herman Vuijsje, *Plannenmakers in oorlogstijd. Het omstreden begin van de Nederlandse ruimtelijke ordening* (Den Haag 2011) 47-62; H.P. Gorter, 'Kanttekeningen van een natuurbeschermmer II', *N&L* 3 (1949) 26-30.

In april 1940 kwam de zogenaamde Natuurbeschermingsbeschikking tot stand. Dat gebeurde vooral als reactie op de grootschalige werkverschaffingsprojecten in de jaren dertig. Veel werklozen werden ingezet voor de ontginning van 'woeste gronden', waarbij veel natuurgebieden in acuut gevaar kwamen. Na overleg tussen de drie meest betrokken ministeries – dat van Economische Zaken (waar Landbouw destijds onder viel), Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen (OKW) en Sociale Zaken – spraken de ministers af om geen werken meer door de overheid of met overheidssubsidie te laten uitvoeren, als de betrokken ministeries niet van tevoren hadden aangegeven 'dat daartegen uit het oogpunt van natuurbescherming en landschapsschoon geen bezwaar bestaat'.¹¹ Elke subsidieaanvraag voor een werkverschaffingsproject, ontginning of ruilverkaveling liep volgens deze afspraak via het ministerie van OKW. Staatsbosbeheer, de Voorlopige Natuurbeschermingsraad (in 1946 ingesteld als adviesraad van de minister van OKW) en de Natuurwetenschappelijke Commissie van die Natuurbeschermingsraad adviseerden de minister of, en onder welke voorwaarden, hij het stempel 'geen bezwaar' aan zo'n project kon toekennen.

Ook de Natuurbeschermingsbeschikking bood geen volledige bescherming tegen de aantasting van natuurgebieden. Ten eerste ging het hier om een onderlinge afspraak tussen de ministeries, hoe ze per geval tot een compromis konden komen – niet om een wettelijke verplichting met harde criteria om natuurgebieden te beschermen. Als de Natuurwetenschappelijke Commissie het niet eens kon worden met de landbouwtechnische diensten, ging de kwestie hogerop. Het uiteindelijke resultaat hing dan af van de machtsverhoudingen tussen de betrokken ministers en de actuele politieke prioriteiten. Ten tweede was het te allen tijde mogelijk dat een eigenaar op eigen kosten aan de slag ging om een beekje over zijn land te kanaliseren of een stuk land in zijn eigendom om te ploegen. De overheid kon overheidssubsidie weigeren, maar de uitvoering van een project op eigen kosten kon ze niet verbieden.

Ten derde vielen verschillende departementen buiten de Natuurbeschermingsbeschikking, bijvoorbeeld het ministerie van Oorlog. Juist in het begin van de Koude Oorlog legden verschillende legeronderdelen beslag op grote stukken natuurgebied om daar kazernes of luchtmachtbases te bouwen, of om te gebruiken als militair oefenterrein. Met de belangen van natuur en landschap namen ze het niet zo nauw: generaal H.J. Kruls vond in 1950 dat het nuttig zou zijn voor de opbouw van een sterk leger, als 'minder land beschikbaar werd gesteld voor de bescher-

11 Max Steenberghe, Gerrit Bolkestein en Jan van den Tempel, 'Natuurbeschermingsbeschikking', *Nederlandsche Staatscourant* (5/6 april 1940).

ming van grasjes, sprietjes en vogeltjes'.¹² Natuurbeschermingsorganisaties stonden vrijwel altijd machteloos. Ze waren er bijvoorbeeld op tegen dat het vliegveld Deelen, dat door de Duitsers midden op de Veluwe was aangelegd, ook na de Tweede Wereldoorlog door de luchtmacht werd gebruikt. Het ministerie van Oorlog beloofde in eerste instantie dat het vliegveld niet permanent voor oefeningen zou worden gebruikt en dat er geen straaljagers gestationeerd zouden worden, maar de straaljagers kwamen er in 1958 toch, in verband met de snel veranderende militaire eisen.¹³ Een ander voorbeeld was de omgeving van Woensdrecht, die in 1952 als militair domein werd aangewezen. In een ultieme poging om dit te voorkomen, bood de Contact-Commissie zelf actief de heide bij Budel als alternatief oefenterrein aan.¹⁴ Voor beide gevallen geldt dat de natuurbeschermers niets in handen hadden, zich niet konden beroepen op enige wettelijke regeling en moesten hopen op de *goodwill* van de militaire vertegenwoordigers.

Daarnaast was ook het ministerie van Verkeer en Waterstaat niet gebonden aan de Natuurbeschermingsbeschikking. Juist dit ministerie ondernam na de Tweede Wereldoorlog veel ingrijpende activiteiten op het vlak van wegenaanleg, bruggenbouw, havenwerken of de inrichting van de nieuwe Zuiderzeepolders. In sommige gevallen vroegen de Waterstaatsdiensten al eerder advies van natuurbeschermingsorganen, maar pas vanaf 1955 verplichtte de minister ze ertoe om het advies van de Voorlopige Natuurbeschermingsraad en de Natuurwetenschappelijke Commissie in te winnen.¹⁵ Tot die tijd waren de ingenieurs van Rijkswaterstaat weinig geneigd om ongevraagde meningen van natuurbeschermers, planologen en landschapsdeskundigen serieus te nemen.¹⁶ De parlementaire behandeling van de begroting van dit ministerie was in de

12 'Generaal Kruls over grasjes, sprietjes en vogeltjes', *N&L* 4 (1950) 126.

13 'Straaljagers op Deelen?', *N&L* 11 (1957) 52-56. Nationaal Archief (verder NA), Archief Voorlopige Natuurbeschermingsraad, inv.nr. 16: Notulen van de vergadering van het Bureau van de Voorlopige Natuurbeschermingsraad, gehouden op woensdag 6 november 1957, 2-3.

14 Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (verder IISG), Archief Contact-Commissie, inv.nr. 40: Afschrift, Brief van het Bestuur van de Contact-Commissie voor Natuur- en Landschapsbescherming aan de Minister van Oorlog. Amsterdam, 27 Februari 1952.

15 IISG, Contact-Commissie, inv.nr. 167: Afschrift, brief van de minister van Verkeer en Waterstaat J. Algera aan de minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen. 's-Gravenhage 25 Maart 1955; NA, Voorlopige Natuurbeschermingsraad, inv.nr. 14: Notulen van de vergadering van het Bureau van de Voorlopige Natuurbeschermingsraad op 22 April 1955, 3-5.

16 Gorter, *Ruimte voor natuur*, 196-199.

praktijk de enige *check* op waterstaatkundige of infrastructurele werken.

Context: inpoldering van de Biesbosch

De Biesbosch is in de huidige vorm ontstaan na de Sint-Elisabethsvloed van 1421. Grote stukken cultuurlandschap overstromden en werden vervolgens niet opnieuw drooggelegd. Dat betekent niet dat het gebied in de eeuwen daarna een ‘natuurlijke’ moerasdelta bleef, gevrijwaard van menselijk ingrijpen. In de negentiende eeuw werd bijvoorbeeld de Nieuwe Merwede gegraven voor een verbeterde waterafvoer. De Nieuwe Merwede vormt de grens tussen de provincies Zuid-Holland en Noord-Brabant – in de rest van deze bijdrage zal steeds sprake zijn van het zuidelijke gedeelte, de ‘Brabantse Biesbosch’. In dit gebied werden al vanaf de negentiende eeuw een aantal dijken aangelegd en stukken land ingepolderd.¹⁷ Buiten deze zogenaamde ‘landbouwpolders’ bestond in het gebied werkgelegenheid in de riet- en griendteelt. Het gesneden riet werd gebruikt als dakbedekking en om manden of bezems van te maken; de wilgentenen van de grienden werden onder andere gebruikt voor zinkstukken, destijds nog basismateriaal voor de aanleg van dijken. Deze werkzaamheden, vooral het regelmatig maaien van het riet, zorgden voor een vertraging in het natuurlijke verlandingsproces en voor een voorlopig behoud van het karakter van het moeras.¹⁸

Omdat de Biesbosch moeilijk toegankelijk was, trok het gebied pas in de loop van de twintigste eeuw de aandacht van natuurbeschermers en wetenschappers. Zij wezen op de unieke internationale betekenis van de Biesbosch als ‘zoetwatergetijdengebied’: het water was zoet, maar door de open verbinding met de zee stond het wel bloot aan de getijdenwerking van de Noordzee. Het getijdenverschil tot twee meter (!) vormde de voorwaarde voor een unieke flora en fauna.¹⁹ De Biesbosch was bovendien een paradijs voor zeldzame water- en moerasvogels zoals de kwak.²⁰

Tegelijkertijd was de Biesbosch een hoofdpijndossier voor Rijkswaterstaat (figuur 1). Bij hoge waterstand werd het zeewater in het Haringvliet en Hollands Diep opgestuwd. Het buitendijkse moerassige gebied

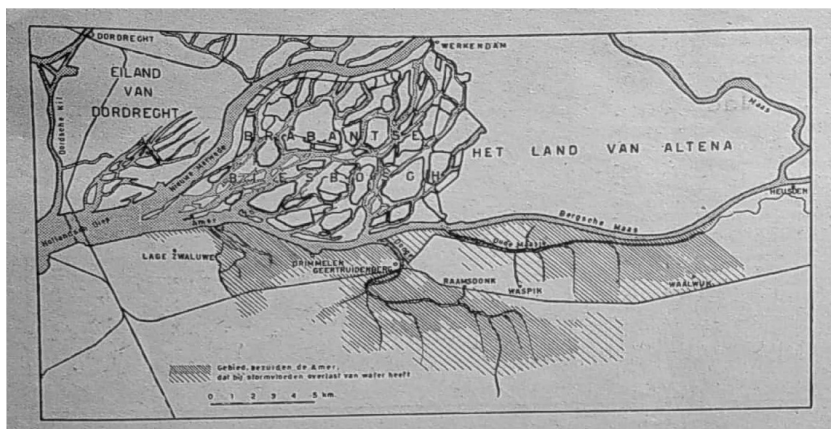

17 M.L. ten Horn-van Nispen, ‘Verbindingen brengen volledige ontsluiting’ in: Van Eerenbeemt ed., *Geschiedenis van Noord-Brabant*, 118-130, aldaar 126-128.

18 Th. Weevers, ‘De suksessie der vegetatie in de Biesbos’, *Nederlandsch Kruidkundig Archief* 52 (1942) 157-158.

19 H.A. Schönhage, *De Brabantsche Biesbosch en zijn bewoners* (proefschrift Amsterdam 1943); I.S. Zonneveld, ‘De Biesbosch. Een zoetwatergetijdendelta (II)’, *N&L* 6 (1952) 204-221. Vgl. Frank Saris, Jan van der Straaten en Jacques van der Neut, ‘De Biesbosch, het gevolg van sedimentatie, erosie en overstroming in de Delta’ in: Jan van der Straaten e.a. eds., *Natuurgebieden in Noord-Brabant* (Woudrichem 2017) 20-49.

20 T. Lebreton en C.J. Verhey, *De avifauna van de Biesbosch* (s.l. 1954).

Figuur 1. De waterstaatkundige situatie rondom de Biesbosch. Bron: J. Loeff, 'Van het Biesboschfront', *Waterkampioen* (1952) 527.

van de Biesbosch en de uiterwaarden van de rivieren werden dan als vloedberging gebruikt, maar bij extreme omstandigheden zoals stormvloed was dat niet genoeg en kwamen de dijken rondom de landbouwpolders onder druk te staan. Bovendien kon de afwatering van de Donge en het Oude Maasje dan niet meer geregeld worden: soms was het dan nodig om poldergebieden in de Langstraat, het Land van Heusden en het Land van Altena – achter de dijken, welteverstaan – onder te laten lopen.

Direct na de Tweede Wereldoorlog was in de economische plannen van de Rijksoverheid en de provincie Noord-Brabant voorzien dat in Waalwijk en de Langstraat industrie zou worden gevestigd. Een voorwaarde daarvoor was uiteraard dat het land niet om de zoveel tijd onder water zou worden gezet. De plannen van Rijkswaterstaat begonnen dan ook met de zogenaamde 'watervrijmaking' van Noordwest-Noord-Brabant: langs Bergse Maas en Amer moesten de dijken verhoogd worden om de waterhuishouding van de gebieden daarachter definitief te regelen.²¹ De watervrijmaking van Noord-Brabant zou de druk op de dijken van de kleine landbouwpolders in de Biesbosch verhogen. Om dat te verhelpen, zou een nieuwe en hoge ringdijk rondom de hele Biesbosch – dus inclusief het buitendijkse moerasgebied – worden gelegd. Door de drooglegging van het gebied zou vervolgens 9000 hectare nieuwe landbouwgrond worden gewonnen.²²

21 Vgl. *Handelingen der Staten-Generaal. Tweede Kamer (verder HTK) 1950-1951: 1538-1544; 'Notulen van de Buitengewone Zitting op 14 en 28 October 1952 en van de Tweede Gewone Zitting 1952 der Staten van Noord-Brabant'*, 18, 26-28, 40-41.

22 M. Ruytenschildt, 'De Brabantsche Biesbosch verloren?', *De Waterkampioen* (april 1951) 125-129, aldaar 126; IISG, Contact-Commissie, inv.nr. 167: M.C. Bloemers, Nota 'Het

Het actierepertoire van de natuurbeschermingsbeweging

Omdat de natuurbeschermingsbeweging niet officieel ingelicht hoefde te worden en daarover juist met Rijkswaterstaat geen afspraken bestonden, was het voor haar van groot belang om in een vroeg stadium informatie over nieuwe projecten te krijgen. De eerste plannen van Rijkswaterstaat om de Biesbosch in te polderen werden al in september 1940 onder de aandacht van Natuurmonumenten gebracht.²³ De plannen lagen tijdens de oorlog stil, maar werden daarna door Rijkswaterstaat weer opgepakt.

De Contact-Commissie kreeg eigenlijk bij toeval lucht van de hernieuwde inpolderingsplannen. Rijkswaterstaat had daarin namelijk natuurreservaten voorzien in de ingepolderde Biesbosch en in een smalle strook in de uiterwaarden van de Amer, en beloofde die zelfs aan te kopen. Op 23 november 1948 nodigde de Raad voor de Waterhuishouding, een overlegorgaan bij het ministerie, de Contact-Commissie uit om die plannen vanuit het perspectief van de natuurbescherming te beoordelen.²⁴ De Contact-Commissie stelde een eigen Werkgroep voor de Biesbosch in om nader onderzoek te coördineren. Binnen deze Werkgroep bestond echter in eerste instantie veel onenigheid of het plan van Rijkswaterstaat een goede basis voor verdere gesprekken vormde. Veel leden namen een defaitistische houding aan: de inpoldering was toch niet tegen te houden, dus kon men maar het beste maken van de reservaten die Rijkswaterstaat had aangeboden. Een hoofdingenieur van Rijkswaterstaat, die ook lid was van de Werkgroep, weigerde overigens in te gaan op kritiek op het plan zelf of op voorstellen om alternatieven uit te werken.²⁵

Pas vanaf januari 1950 nam de Contact-Commissie een actievere houding aan en durfde ze een actief statement tegen inpoldering te maken. De Werkgroep voor de Biesbosch werd in die periode versterkt met nieuwe leden: de ecooloog Ies Zonneveld, die al in de Tweede Wereld-

Biesbos-probleem' (1957) 1-9.

23 Brief van Jac. P. Thijsse aan P.G. van Tienhoven, 20 september 1940, geciteerd in: Jac. P. Thijsse, *Wanhoop nooit aan vooruitgang. Brieven van Jac. P. Thijsse* (ed. door Marga Coesèl, Amsterdam 2015) 153-154.

24 IISG, Contact-Commissie, inv.nr. 511: Brief van de Raad voor de Waterhuishouding aan de Werkgroep voor de Biesbosch van de Contact-Commissie voor Natuur- en Landschapsbescherming. 's-Gravenhage, 23 November 1948.

25 IISG, Contact-Commissie, inv.nr. 511: Werkgroep voor de Biesbosch, Notulen van de eerste vergadering op Zaterdag, 26 October 1946; Gorter, 'Excursie naar de Biesbosch, georganiseerd door de Werkgroep voor de Biesbosch op 28 September 1947'; Brief van Gorter aan Van Rijsinge, 8 Juni 1949; IISG, Contact-Commissie, inv.nr. 512: I.S. Zonneveld, Notulen van de vergadering van de Werkgroep voor de Biesbosch gehouden op 28 Januari 1950; Brief van Gorter aan Van der Goes van Naters, 5 Mei 1950.

oorlog onderzoek had gedaan in de Biesbosch, en de PvdA-politicus Jaap Burger, die zelf uit Dordrecht kwam.²⁶ De Werkgroep verzamelde met spoed argumenten vóór het behoud van het gebied. Een memorandum moest worden gepresenteerd voordat de plannen van Rijkswaterstaat in hun definitieve plooi vielen en als kant-en-klaar pakket aan het parlement werden voorgelegd – de ervaring leerde namelijk dat het daarna bijna niet mogelijk was om nog iets te veranderen.²⁷

Het *natuurwetenschappelijk onderzoek* naar dit zoetwatergetijdengebied kwam pas onder druk van de aanstaande inpoldering echt op gang. De eerste botanische, plantensociologische en ornithologische beschrijvingen van het gebied in de jaren veertig en vijftig noemden het gebied uniek in Europa, maar wezen er consequent op dat er nog veel onderzoek naar moest worden gedaan.²⁸ In de Werkgroep voor de Biesbosch ontstond rond 1950 nog discussie: kon het gebied met de Camargue in Zuid-Frankrijk vergeleken worden en zou dat een zinvolle opmerking zijn in het memorandum van de Contact-Commissie?²⁹ Volgens de natuurwetenschappers weerspiegelde de Biesbosch de toestand van het Hollandse ‘oerlandschap’ rond het jaar 1000. De natuurlijke successieprocessen van verlanding, aanslibbing en getijdenwerking zouden de sleutel vormen tot de wordingsgeschiedenis van Nederland en konden in de Biesbosch nog van dichtbij worden bestudeerd.³⁰

Daarnaast werd met nadruk gewezen op de betekenis van het natuurgebied als *recreatieoord* van inwoners van de grote steden. De Contact-Commissie betrok bewust Marius Ruytenschildt van het Bureau voor Watertoerisme van de ANWB en Jan Loeff van de Verbonden Watersportverenigingen bij de Werkgroep voor de Biesbosch om concrete gegevens over de watersport te leveren. De Dordtse watersportverenigingen becij-

26 IISG, Contact-Commissie, inv.nr. 512: Zonneveld, Notulen 28 Januari 1950, 1.

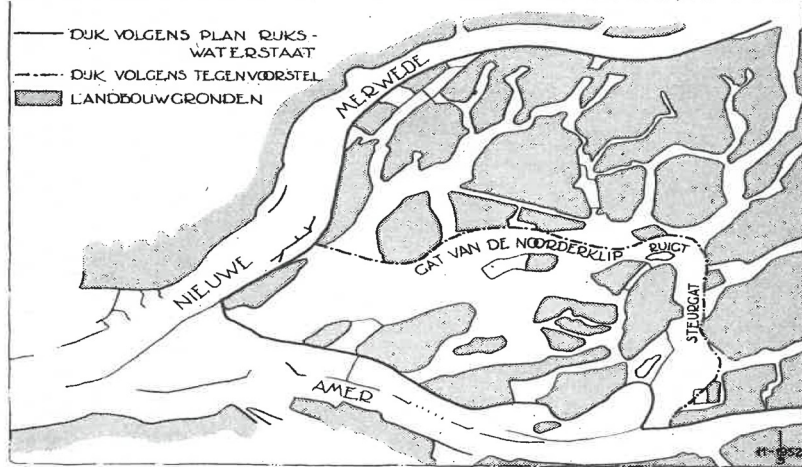
27 Stadsarchief Amsterdam (verder SAA), Archief Natuurmonumenten, toegangsnummer 999, inv.nr. 334: Brief van Gorter aan de Bestuursleden van de Contact-Commissie voor Natuur- en Landschapsbescherming. Amsterdam, 27 April 1950; IISG, Contact-Commissie, inv.nr. 512: Brief van Van der Goes van Naters aan Gorter. Wassenaar, 3 Mei 1950.

28 F.J. Gastkemper, ‘De Brabantse Biesbosch’, *De Levende Natuur* 47 (1943) 145-150; Schönhage, *De Brabantsche Biesbosch*; Weevers, ‘De suksessie der vegetatie in de Biesbosch’; Zonneveld, ‘De Biesbosch’.

29 IISG, Contact-Commissie, inv.nr. 512: Brief van Van Rijsinge aan Gorter. Bennekom, 29 Mei 1950; Brief van Gorter aan Van der Goes van Naters, 6 Juni 1950.

30 Klaas Kimstra, ‘De toekomst van de Brabantse Biesbosch’, *Natura* 54 (1957) 136-139, aldaar 139; Chr. G. van Leeuwen, ‘Het Deltaplan en zijn consequenties voor de natuurbescherming’, *N&L* 8 (1954) 65-76, aldaar 72; I.S. Zonneveld, ‘Over natuurreservaten in de Biesbosch en het Deltaplan’, *N&L* 9 (1955) 113-128, aldaar 124.

INPOLDERING VAN DE NOORDBRABANTSE BIESBOSCH

Een mogelijkheid om N.W.-Noord-Brabant watervrij te maken en toch het belangrijkste deel van de Biesbosch te behouden: omdijking alleen van het N. en O. landbouwareaal. Behalve de op de kaart aangegeven dijk zouden ook de Zuidelijke polders afzonderlijk of ten dele gezamenlijk van verzwaaarde dijken moeten worden voorzien.

Figuur 2. 'Brabantse stemmen over de Biesbosch-inpoldering', *Natuur en Landschap* 6:3 (1952) 201-203, aldaar 203.

ferden in 1950 dat slechts 2000 pleziervaartuigen jaarlijks de Biesbosch bezochten, maar ze gaven er de draai aan dat het gebied nog relatief onbekend was voor de recreatie. Door de getijdenwerking was het geen 'makkelijk terrein', maar meer iets voor de echte sportlui en natuurliefhebbers.³¹ De Contact-Commissie presenteerde dit argument vanuit het perspectief van de sociaal-culturele planning en ruimtelijke ordening: in de regio Zuid-Holland zou namelijk een groot tekort aan 'recreatierruimte' ontstaan. Als de haven van Rotterdam op grote schaal werd uitgebreid en ook in de Noord-Brabantse steden de industrie werd aangemoedigd, was het geen goed idee om het natuurgebied tussen deze regio's in te laten verdwijnen.³² Ten slotte werd gewezen op het mogelijke belang

31 P.J.M. Martens, 'Watersport: het einde van een elitair genoegen' in: K.P.C. de Leeuw, M.F.A. Linders-Rooijendijk en P.J.M. Martens eds., *Van ontspanning en inspanning* (Tilburg 1995) 275-288; IISG, Contact-Commissie, inv.nr. 511: Brief van Gorter aan W.G. van der Kloot, 14 December 1948; IISG, Contact-Commissie, inv.nr. 512: Brief van Gorter aan J.A.W. Burger, 15 Juni 1949; Brief van L. Uittenboogaard aan I.S. Zonneveld. Dordrecht, 17 April '50.

32 H. Cleynert Azn., 'Het belang van voldoende recreatierruimte voor het Nederlandse volk', *N&L* 6 (1952) 251-255, aldaar 254; H.P. Gorter, 'De overbevolking van de Randstad', *N&L* 10 (1956) 246-253, aldaar 251; IISG, Contact-Commissie, inv.nr. 512: Persbericht 'De inpoldering van de Biesbosch en de natuurbescherming', 30 November 1950.

van de Biesbosch als zoetwaterreservoir voor de landbouw en de drinkwatervoorziening.³³

In de voorbereiding van de publieke campagne verzamelde de Contact-Commissie de nodige *technische expertise* rondom de geplande waterstaatkundige werken. Haar memorandum plaatste kritische kanttekeningen bij het nut en de technische details van inpoldering, waarmee het de ingenieurs van Rijkswaterstaat op hun eigen terrein aanviel. Het wees bijvoorbeeld op de gevolgen van de plannen bij stormvloed: als de Biesbosch was ingedijkt, moest het water toch ergens naar toe. Zou Dordrecht nu meer gevaar op overstromingen lopen, en op welke manier dacht Rijkswaterstaat nieuwe problemen elders te voorkomen?³⁴ Bijzonder was ook dat de Contact-Commissie heel concrete *alternatieven* voor het inpolderingsplan naar voren schoof (figuur 2). Dit waren overigens alternatieven uit het half-officiële overleg met Rijkswaterstaat sinds 1948, die door Rijkswaterstaat zelf waren afgekeurd, vooral om financiële redenen. Eén suggestie van de Contact-Commissie was om in de nieuwe ringdijk een doorstroomopening in de zuidwesthoek te laten. Het natuurgebied binnen de dijken zou dan beveiligd zijn tegen stormvloed, maar kon blijven profiteren van de getijdenwerking. Een tweede alternatief was een ander dijktracé: met een minimale verlenging van de ringdijk zou een maximale oppervlakte natuurreservaat buiten de inpoldering gehouden worden.³⁵ Ten derde werd gewezen op het lange-termijnproject van Rijkswaterstaat: de afsluiting van de zeegaten in Zuid-Holland en Zeeland. Na de afsluiting van het Haringvliet bestond rond de Biesbosch geen enkel gevaar meer voor hoog water: alle investeringen voor een inpoldering zouden, althans uit waterstaatkundig oogpunt, overbodig zijn.³⁶

Nadat de natuurbeschermingsbeweging zelf het nodige onderzoek had gedaan en alle bezwaren tegen een volledige inpoldering van de Biesbosch uiteen had gezet, moest dit natuurlijk nog op politiek niveau onder de aandacht worden gebracht. Bij gebrek aan wettelijke regelingen of bindende afspraken om vooraf overleg te voeren over de plannen van Rijkswaterstaat, was de parlementaire behandeling van de begroting van het ministerie van Verkeer en Waterstaat het enig mogelijke moment om

33 'Adres aan de Staten-Generaal over de Biesbosch', *N&L* 6 (1952) 247-248, aldaar 248; IISG, Contact-Commissie, inv.nr. 513: Bespreking over de Biesbosch op 18 Juli 1951.

34 'Adres aan de Staten-Generaal', 248.

35 'De inpoldering van de Brabantsche Biesbosch', *N&L* 4 (1950) 54-56; SAA, Natuurmonumenten, inv.nr. 2478: Samenvatting van het memorandum betreffende de plannen tot inpoldering van de Brabantsche Biesbosch, in 1950 samengesteld door de Contact-Commissie voor Natuur- en Landschapsbescherming, 3-4.

36 C. van Rijsinge, 'De afsluiting van de zeegaten', *N&L* 7 (1953) 65-75, aldaar 74-75.

van buitenaf invloed uit te oefenen. Het parlement moest immers instemmen met de begrotingsposten die betrekking hadden op de inpoldering van de Biesbosch.

De Contact-Commissie haakte in mei 1950 in op een initiatief van de Kamer van Koophandel (KvK) van Tilburg om een excursie naar de Biesbosch te organiseren voor geïnteresseerde Kamerleden en bewindslieden. De KvK had het eigenlijk bedoeld om de aanwezigen te overtuigen van de noodzaak van inpoldering, maar Van der Goes kon het gedaan krijgen dat op die excursie ook deskundigen voor natuurbescherming hun zegje konden doen. In het bestuur van de Contact-Commissie werd naderhand genoteerd dat het gelukkig goed weer was geweest en 'het landschap op zijn voordeligst naar voren kwam'.³⁷ Op 6 juni 1950 stuurde de Contact-Commissie het memorandum over de Biesbosch met de alternatieve plannen naar alle leden van de Tweede Kamer bij wijze van *briefing* vooraf en voorbereiding op het begrotingsdebat.³⁸ De Contact-Commissie vroeg in het memorandum om over de plannen van Rijkswaterstaat en de aangereikte alternatieven deskundig advies te vragen van de Rijksdienst voor het Nationale Plan en van het Waterloopkundig Laboratorium in Delft. De Contact-Commissie nam met het beroep op expertise van buitenaf overigens wel het nodige risico. De Werkgroep voor de Biesbosch had vooraf wel overleg gepleegd met professor J.Th. Thijsse, hoofd van het Waterloopkundig Laboratorium en een zoon van de beroemde Jac. P. Thijsse, maar men kon uiteraard niet vooruitlopen op het uiteindelijke advies of op de afweging door het parlement.

In het begrotingsdebat in de Tweede Kamer werd expliciet naar de 'voorzetten' van de Contact-Commissie verwezen. Op de begroting was nog niet eens sprake van de inpoldering van de Biesbosch: het ging enkel om voorbereidende werkzaamheden, begroot voor 2,5 miljoen gulden. De Kamer was in meerderheid niet tegen de inpoldering van de Biesbosch, maar meerdere leden wilden wel het volledige plaatje weten: hoeveel geld zou het project in totaal kosten, hoeveel landbouwgrond zou worden gewonnen, wat waren de verwachte gevolgen voor de veiligheid van de stad Dordrecht en hoe verhiel het project zich tot het grotere streven om de zeegaten af te sluiten? Jaap Burger (PvdA) zette de minister onder druk met een motie, gesteund door Jacob Algera (Anti-Revolo-

37 IISG, Contact-Commissie, inv.nr. 40: Notulen van de Bestuursvergadering van de Contact-Commissie voor Natuur- en Landschapsbescherming op Maandag 3 Juli 1950, 3; IISG, Contact-Commissie, inv.nr. 512: Brief van Van der Goes van Naters aan H.P. Gorter, 3 Mei 1950; vgl. *HTK 1950-1951*: 1540-1541.

38 IISG, Contact-Commissie, inv.nr. 512: Brief van het Bestuur der Contact-Commissie voor Natuur- en Landschapsbescherming aan de Leden van de Tweede Kamer der Staten-Generaal. Amsterdam, 6 Juni 1950.

lutionaire Partij, ARP) en Floor den Hartog (Volkspartij voor Vrijheid en Democratie, VVD), om 'alvorens het onderhavige wetsontwerp af te handelen, de ter zake noodzakelijke plannen aan de Kamer over te leggen'. Minister van Verkeer en Waterstaat H.H. Wemmers (partijloos) deed op 25 april 1951 de toezegging om de nodige werkzaamheden op te schorten totdat hij een nota over het volledige plan rondom de inpoldering aan de Kamer had voorgelegd.³⁹

Toen de inpoldering van de Biesbosch twee jaar later opnieuw op de begroting van Verkeer en Waterstaat stond, pakte de Contact-Commissie haar lobbywerk nog professioneler aan dan twee jaar eerder. De natuurbeschermingsorganisatie stuurde op 16 september 1952 een nieuw adres aan de leden van beide Kamers van de Staten-Generaal. Daarin werd het eerdere memorandum uit 1950 aangevuld met de nieuwste bevindingen. Opnieuw deed de Contact-Commissie een beroep op de Kamer om de begrotingsposten voor werken in de Biesbosch niet goed te keuren, 'voordat onomstotelijk vaststaat, dat hun uitvoering in het *algemeen* lands- en volksbelang is en ligt binnen de grenzen van het economisch verantwoorde'. Bij 'de huidige stand van 's lands financiën' was het toch 'gewenst, dat het totaal der uitgaven met het totaal der baten en het totaal der verliezen kan worden vergeleken'.⁴⁰

Door bemiddeling van Jaap Burger werd in het gebouw van de Tweede Kamer een fototentoonstelling over de Biesbosch gehouden.⁴¹ Bovendien benaderde de Contact-Commissie Kamerleden op individuele basis om ze nog eens nadrukkelijk de passende argumenten tegen de Biesbosch-inpoldering voor te leggen. Bij die persoonlijke benadering werd de Commissie geconfronteerd met diverse barrières van het parlementaire bedrijf: freule Wittewaall van Stoetwegen (Christelijk-Historische Unie, CHU) was niet fractiewoordvoester voor Waterstaat en Evert Kraaijvanger (Katholieke Volkspartij, KVP) beweerde dat hij in de Eerste Kamer niet over de Biesbosch kon spreken, omdat dit onderwerp niet ook bij de schriftelijke voorbereiding was behandeld.⁴²

39 HTK 1950-1951: 1534-1548, 1554-1555, aldaar 1544. Vgl. Bloemers, Nota 'Het Biesbos-probleem' (1957) 10-11.

40 C.J. van Schaardenburg en H.P. Gorter, 'Adres van de Contact-Commissie aan de Staten-Generaal', *N&L* 6 (1952) 197-199, aldaar 199; IISG, Contact-Commissie, inv.nr. 513: Brief van het Bestuur van de Contact-Commissie aan de leden van de beide Kamers der Staten-Generaal. Amsterdam, 16 September 1952, 3. Cursivering en onderstreping als in origineel.

41 IISG, Contact-Commissie, inv.nr. 91: Brief van Van der Goes van Naters aan Gorter. Wassenaar, 7 November 1952; IISG, Contact-Commissie, inv.nr. 513: Brief van Gorter aan J.A.W. Burger, 18 November 1952.

42 IISG, Contact-Commissie, inv.nr. 512: Brief van R.J. de Wit aan Van Rijsinge, 23

Daarnaast werd op 18 september samen met de ANWB in Dordrecht een publieke persconferentie gehouden. Daarbij werd het actuele memorandum van de Werkgroep voor de Biesbosch gepresenteerd aan pers en politiek. Aansluitend werd aan 22 journalisten en een selectie van bewindslieden, politici en plaatselijke notabelen een excursie in kleine bootjes door de Biesbosch aangeboden. Eén en ander haalde zo de landelijke dagbladen.⁴³ De *Haagsche Courant* schreef op 20 september 1952 bijvoorbeeld waarderend dat de ‘natuurvorsers en watersportliefhebbers [...] geen maniakken, géén doordrijvers-tegen-beter-wetenin’ waren, maar realistisch bleven en ook andere oplossingen konden accepteren.⁴⁴

Dit keer kregen de natuurbeschermers echter tegenwind uit onverwachte hoek. Politici in de provincie Noord-Brabant hechtten namelijk veel waarde aan de ‘watervrijmaking’ van de Langstraat, waar het allemaal om begonnen was, en ondersteunden het voornemen om de Biesbosch in te polderen. Na een interpellatie door het Statenlid Emanuel Sassen (KVP) vond op 14 oktober 1952 een buitengewone vergadering van Provinciale Staten plaats. In deze vergadering vond ook Commissaris van de Koningin Jan de Quay (KVP) dat de werkgelegenheid en economische levensvatbaarheid van de Langstraat en het Land van Heusden en Altena belangrijker waren dan de waarde van de Biesbosch als natuurmonument en recreatieoord. De KVP-Statenvructie verweet de Contact-Commissie dat ze omwille van het natuurbehoud de watervrijmaking van Noordwest-Noord-Brabant en daarmee de toekomstige welvaart van de inwoners van de regio wilde blokkeren. De VVD en de Katholiek Nationale Partij sloten zich bij deze kritiek aan. De enige kanttekeningen kwamen van de PvdA: C.J. Janssen vroeg om de bezwaren van de Contact-Commissie niet als ‘plagerijtjes’ te beschouwen en in ieder geval het gesprek met de natuurbeschermers aan te gaan. De vergadering nam uiteindelijk unaniem (!) een motie aan waarin de Gedeputeerde Staten werd gevraagd ‘er bij de rijksoverheid met klem op aan te dringen, alle maatregelen te treffen, nodig en bevorderlijk tot het met kracht voortzetten en ten spoedigste tot stand brengen van de inpoldering van de Brabantse Biesbos’. Ook de PvdA-fractie stemde dus voor deze motie.⁴⁵

Februari 1952; IISG, Contact-Commissie, inv.nr. 513: Brief van H. Cleyndert aan Gorter. Den Haag 5.12.1952.

43 ‘Voor het behoud van de Biesbosch’, *N&L* 6 (1952) 194-197; ‘Grepn uit de pers’, *N&L* 6 (1952) 200-201.

44 ‘Natuurlijefhebbers luiden alarmklok voor de Biesbosch’, *Haagsche Courant*, 20 september 1952, 13.

45 ‘Notulen 14 en 28 October 1952 der Staten van Noord-Brabant’, 11-46, aldaar 41; ‘Brabantse stemmen over de Biesbosch-inpoldering’, *N&L* 6 (1952) 201-203.

De Contact-Commissie haastte zich om hierop te reageren met een nieuw adres aan de Staten-Generaal op 28 november: er was geen sprake van oppositie tegen de watervrijmaking van Noordwest-Noord-Brabant. Het was een misverstand dat de Contact-Commissie tegen dit plan zou zijn.⁴⁶ De Commissie had er groot belang bij om het 'Holland-contra-Brabant-complex' te sussen en niet de voltallige KVP-fractie in de Tweede Kamer tegen zich te krijgen.⁴⁷ Om aan te tonen dat het verzet tegen de inpoldering ook uit Noord-Brabant zelf kwam, schakelde Gorter zijn contacten bij de Stichting het Noordbrabantsch Landschap in. Zij betuigde op 27 oktober haar adhesie aan het adres van de Contact-Commissie.⁴⁸ Het bestuur van de Stichting werd daarop wel door een boze De Quay op het matje geroepen. De Commissaris van de Koningin verweet de bestuursleden dat ze zich voor het karretje hadden laten spannen van 'hen die Hollandsche belangen boven Brabantsche willen laten prevaleren'.⁴⁹ Ook de lokale Vereniging Biesboschbelangen, gevestigd in Werkendam, mengde zich na overleg met de Contact-Commissie in het debat en wees de Kamerleden op de gevolgen van de inpoldering voor de plaatselijke werkgelegenheid in de riet- en griendteelt.⁵⁰

In het Kamerdebat van 9 en 10 december 1952 bleken de PvdA- en VVD-fracties *not amused* dat Algera (ARP), nu minister van Verkeer en Waterstaat, de toegezegde nota van de Rijksdienst voor het Nationale Plan en het Waterloopkundig Laboratorium nog niet had overlegd. Burger stond erop dat de minister eventuele risico's voor de stad Dordrecht liet onderzoeken en aan de Kamer zou communiceren. Hij was er niet over te spreken dat de werken aan de Biesbosch al waren begonnen zonder een volledig plan voor het rivierengebied en noemde dit zelfs

46 'Adres aan de Staten-Generaal'.

47 IISG, Contact-Commissie, inv.nr. 513: Brief van E. van Weede aan Gorter. Den Bosch, 31 Oct. '52; Brief van Gorter aan Van Rijsinge, 4 November 1952; Brief van Gorter aan J.A.W. Burger, 6 November 1952.

48 IISG, Contact-Commissie, inv.nr. 91: Brief van Gorter aan Van der Goes van Naters, 13 October 1952; IISG, Contact-Commissie, inv.nr. 513: Brieven van Gorter aan E.W.J. van Weede van Dijkveld, 17 en 20 October 1952; Brief van de Stichting Het Noordbrabantsch Landschap aan de Leden van de beide Kamers der Staten-Generaal. 's-Hertogenbosch, 27 October 1952.

49 IISG, Contact-Commissie, inv.nr. 513: Brief van Van Weede aan Gorter, 31 Oct. '52. Vgl. voor deze problematiek Frank Saris e.a., 'Natuurbescherming in het verleden en natuurontwikkeling in de toekomst in Noord-Brabant', in: Van der Straaten e.a. eds. *Natuurgebieden in Noord-Brabant*, 450-77, aldaar 460-463.

50 IISG, Contact-Commissie, inv.nr. 513: Brief van de Vereniging 'Biesbosch Belangen' aan de leden van de Eerste en Tweede Kamer der Staten Generaal. Raamsdonksveer, October 1952.

‘een welhaast ongelooflijk onverantwoord beleid’.⁵¹ De minister had de steun van de confessionele partijen om de ‘onhoudbare toestand’ in het noordwesten van Noord-Brabant te beëindigen en de inpoldering door te zetten, maar besloot toch op zijn stappen terug te keren. Om voor dit belangrijke nationale project een zo groot mogelijke Kamermeerderheid te krijgen en de PvdA- en VVD-fracties over de streep te trekken, zegde hij toe om ‘zo spoedig mogelijk’ alsnog de beloofde nota in te dienen. Tot die tijd zou de regering niet tot besteding van de begrote gelden voor de Biesboschwerken overgaan.⁵² Volgens de studie van Carla van Baalen over deze parlamentsdebatten waren de inpoldering van de Biesbosch en de veiligheid van Dordrecht de enige thema’s waarbij vóór de Watersnoodramp van 1 februari 1953 kritisch naar de begroting van Verkeer en Waterstaat en eventueel overstromingsgevaar werd gekeken.⁵³

Tijdens de Watersnoodramp liepen ook de landbouwpolders in de Biesbosch onder water, maar het gebied vervulde zijn functie als vloedberging. Volgens de berekeningen achteraf zou de waterstand bij de stad Dordrecht veel hoger zijn geweest en zou daar veel meer schade zijn ontstaan als de Biesbosch al ingepolderd zou zijn geweest.⁵⁴ De prioriteit van Rijkswaterstaat lag in de jaren erna bij het herstel en de versterking van de dijken, en bij de voorbereiding en uitvoering van de nieuwe Deltawet. Toch was de inpoldering van de Biesbosch na 1953 zeker nog niet van de baan. De inpolderingsplannen waren nog meerdere jaren onderwerp van ambtelijk overleg tussen de verschillende departementen. Verschillende posten voor sluizen, dijkvakken en andere waterstaatkundige werken in of rond de Biesbosch verschenen nog tot 1958 op de begroting van Verkeer en Waterstaat.⁵⁵

De Contact-Commissie en de Voorlopige Natuurbeschermingsraad schermden met de versnelde afsluiting van de zeegaten: met de voltooiing van de Haringvlietdam in 1970 verviel het risico op stormvloed in de Biesbosch en daarmee de waterstaatkundige noodzaak om het gebied

51 HTK 1952-1953: 57, 3256-3260, 3280-3281, 3307-3312, aldaar 3281; vgl. C.C. van Baalen, ‘Gods water over Gods akker. Het parlement en de watersnoodramp (1948-1953)’, *Politieke Opstellen* 9 (1989) 11-27, aldaar 21.

52 HTK 1952-1953: 3267-3312, aldaar 3273 en 3312. Vgl. ‘De Tweede Kamer over de Biesbosch’, *N&L* 6 (1952) 244-247.

53 Van Baalen, ‘Gods water over Gods akker’, 20-21, 26.

54 Vgl. IISG, Archief Contact-Commissie, inv.nr. 513: Brieven van Gorter aan Burger, 23 Februari 1953, aan Zonneveld, 12 Maart 1953 en aan G. Wildeman, 19 Maart 1953.

55 ‘De Biesbosch’, *N&L* 7 (1953) 75-76, aldaar 75; Bloemers, Nota ‘Het Biesbos-probleem’ (1957) 4-7; Contact-Commissie voor Natuur- en Landschapsbescherming, *De Biesbosch. Het standpunt van de natuurbescherming* (Amsterdam 1956) 19-24.

in te polderen.⁵⁶ Hun tegenstanders draaiden dit argument om: verloor de Biesbosch niet zijn unieke natuurwetenschappelijke waarde als 'zoetwatergetijdendelta', als de getijdenwerking ten oosten van de Haringvlietdam in één keer werd opgeheven? Dat was volgens de wetenschappers niet het geval: integendeel, men kon nu van dichtbij de veranderingen in het gebied bestuderen en er kon een zogenaamd 'riviervloedbos' ontstaan, een even bijzondere en typisch Nederlandse landschapsvorm.⁵⁷ In de Tweede Kamer hamerde vooral Jaap Burger regelmatig op de beloofde nota van de minister over de Biesbosch. In het Kamerdebat op 29 oktober 1957 noemde hij het 'dwaasheid' om 70 miljoen gulden uit te trekken voor een indijking, die na de uitvoering van de Deltawet volmaakt overbodig zou zijn. Minister Algera werd aan zijn toezegging gehouden om de uitvoering van de geplande Biesboschwerken tegen te houden totdat de Kamer zich op basis van een nota over het hele project had kunnen beraden.⁵⁸ De inpolderingsplannen verdwenen in een la en de Biesbosch kreeg een nieuwe bestemming door aankopen door natuurbeschermingsorganisaties en de aanleg van zoetwaterbekkens.

Conclusies

De volgende opmerkingen vatten de bevindingen uit de casestudie van de Biesbosch samen en geven een aantal suggesties voor nader historisch onderzoek naar de politieke kant van natuurbescherming in Nederland in deze vroege fase.

Ten eerste blijkt dat de Contact-Commissie rond 1950 wettelijk gezien daadwerkelijk met lege handen stond. Er was nog geen natuurbeschermingswet en half-formele ambtelijke afspraken golden niet voor alle ministeries. Als het ministerie van Oorlog of dat van Verkeer en Waterstaat een terrein nodig had of een bepaald project wilde uitvoeren, dan kon het dat in principe bijna altijd doen. Dit verklaart het defaultisme bij de Werkgroep voor de Biesbosch in de periode 1948-1950: de inpoldering was toch onafwendbaar, dus kon men maar beter de voorgestelde natuurreservaten van Rijkswaterstaat accepteren. De enige manier om de belangen van natuur en landschap te beschermen, was via een omweg: via het budgetrecht van het parlement. Van der Goes en zijn fractiegenoten konden vragen stellen aan de bewindslieden en ze verzoeken om hun beleid te heroverwegen.

56 'Wat onze aandacht had', *N&L* 9 (1955) 73-75; vgl. *HTK 1955-1956*: 659-662.

57 Bloemers, Nota 'Het Biesbos-probleem' (1957) 12-13; Contact-Commissie, *De Biesbosch*, 5. NA, Voorlopige Natuurbeschermingsraad, inv.nr. 5: Afschrift, brief van de Voorlopige Natuurbeschermingsraad aan de directeur-generaal van de Rijkswaterstaat. Amsterdam, 22 October 1956.

58 *HTK 1957-1958*: 3034-3039, 3114-3116, 3131-3132, aldaar 3037.

De Contact-Commissie kon in feite alleen *reageren* op beleid of op beslissingen die natuurgebieden in gevaar brachten. Juist in de periode kort na de Tweede Wereldoorlog werd de natuur overal in Nederland aangetast door wederopbouw, stadsuitbreiding, wegebouw, inpolderingen, ontwateringen en ruilverkavelingen, maar een formele inspraakprocedure vooraf bestond alleen voor projecten waarbij de ministeries van Landbouw of Sociale Zaken en hun ambtelijke diensten zelf betrokken waren. De Contact-Commissie kreeg in veel gevallen alsnog lucht van ingrijpende plannen, maar moest vervolgens *kiezen* waaraan ze haar aandacht besteedde. Het ging immers om heel veel projecten, en de tijd, mankracht en financiële armslag van de Contact-Commissie was beperkt. Bij de inpoldering van de Biesbosch werd bijvoorbeeld technische expertise op waterstaatkundig gebied ingeschakeld, verzond men brieven aan ministeries en Kamerleden, werd er een persconferentie gehouden en een excursie georganiseerd. Deze tijd, energie en aandacht, niet alleen van de bestuursleden en het secretariaat van de Contact-Commissie zelf, maar ook van wetenschappelijk adviseurs of bevriende politici, kon daardoor niet worden besteed aan andere bedreigde natuurgebieden.

Eén van de manieren waarop de natuurbeschermers probeerden om natuurgebieden te beschermen, was *constructief meedenken* met de ingenieurs, militairen of ontginners. Ze werkten alternatieven uit of boden actief natuurgebieden aan om te ontginnen of als militair oefenterrein te gebruiken, in ruil voor het behouden van andere terreinen. Ook in het geval van de Biesbosch is deze vorm van 'handjeklap' terug te zien: hier werd actief het afsluiten van de zeegaten als alternatief gepresenteerd voor de inpoldering. Achteraf zouden natuurbeschermers hier vraagtekens bij zetten: afgezien van het verdwijnen van de getijdenwerking in de Biesbosch hadden de Deltawerken enorme ecologische gevolgen voor de zeearmen in Zeeland.⁵⁹ De afsluiting van de Oosterschelde werd in de jaren zeventig een *cause célèbre* van de natuurbeschermingsbeweging in Nederland. Dat natuurbeschermers dit in de jaren 1950-1953 nog niet als probleem zagen en integendeel aandrongen op een versnelde afsluiting als alternatief voor de inpoldering van de Biesbosch, is een goed voorbeeld van voortschrijdend inzicht, maar kan ook een waarschuwing zijn om niet met de kennis van achteraf over strategische beslissingen in het verleden te oordelen.

De Contact-Commissie koos in haar actierepertoire bewust voor een beleid van *overleg* en *compromis*. Vooral Van der Goes zette zich ervoor in

59 W.G. Beeftink, 'De buitendijkse terreinen van de Westerschelde en de Zeeschelde', *N&L* 11 (1957) 33-51; Van Leeuwen, 'Het Deltaplan en zijn consequenties'; M.F. Mörzer Bruijns, 'Het Deltaplan en zijn consequenties voor de natuurbescherming', *N&L* 8 (1954) 97-107; Saris, Van der Straaten en Van der Neut, 'De Biesbosch', 31-41.

om met alle partijen in gesprek te blijven. Gedeeltelijk was dat misschien een naïeve veronderstelling dat alle belangenconflicten door wederzijds begrip en technische innovaties konden worden opgelost, gedeeltelijk lag het ook aan de zwakke onderhandelingspositie van de Contact-Commissie. De natuurbeschermers mochten niet de *goodwill* van hun onderhandelingspartners verspelen door de indruk te wekken dat ze radicale ‘maniakken’ waren. In het georganiseerd overleg met de landbouwsector kon de Contact-Commissie maar zelden iets bereiken, maar juist daarom was het belangrijk om in ieder geval de dialoog gaande te houden, minimale verbeteringen binnen te halen en op de langere termijn begrip voor elkaars standpunt te kweken.⁶⁰ Acties zoals die van de moderne milieubeweging in latere tijden met demonstraties, zitblokkades of *flashmobs* pasten niet in het wereldbeeld van de leiders van de natuurbeschermingsbeweging van begin jaren vijftig: keurige heren die al tientallen jaren in dezelfde kringen verkeerden als de politici, zakenlui en landeigenaren aan de andere kant van de onderhandelingsstafel. Radicaal verzet tegen de inpoldering van de Biesbosch had niet alleen weinig effect gehad, maar ook tot bevreemding bij de onderhandelingspartners en tot het afbreken van bestaande ‘lijntjes’ geleid. Een blokkade van de Biesbosch door milieuactivisten in rubberbootjes is een mooi gedachtenexperiment, maar valt volledig buiten de kaders van de politieke cultuur van verzuimd Nederland in de jaren vijftig.

Een laatste opmerking heeft betrekking op dat effect van de bemoeienis van de Contact-Commissie. Haar optreden was eigenlijk bijzonder succesvol, zeker als men bedenkt dat de natuurbescherming volgens de wet vrijwel niet meetelde. Toch werd de Contact-Commissie gehoord, en de gevolgen van beleid op natuur, milieu en landschap werden steeds vaker serieus genomen. Dit verschilde nog steeds per politiek niveau: de Tweede Kamer was kritisch genoeg op de plannen van Rijkswaterstaat voor de Biesbosch, maar in Noord-Brabant had de natuurbeschermingsbeweging in 1952 een serieus probleem met betrekking tot achterban en *public relations*.

Ook op landelijk niveau betekende meepraten zeker nog niet dat natuurbeschermers konden meebeslissen, of dat hun standpunt als gelijkwaardig werd beschouwd. Bij de presentatie van plannen door de landbouwdiensten of Rijkswaterstaat werden de effecten op natuur en landschap steeds vaker in kaart gebracht, al was het maar om lastige vragen

60 Vgl. Joannes Nicolaas Maria Dekker, *Dynamiek in de Nederlandse natuurbescherming* (Wageningen 2002) 131-152; H.P. Gorter, ‘Natuurbescherming en landbouw’, *N&L* 3 (1949) 33-41; Erik Pees, *Natuurlijke vijanden? Verschuivingen in het denken over de relatie natuurbescherming-landbouw in Nederland en Groot-Brittannië (1905-1985)* (Masterscriptie Geschiedenis, Universiteit Utrecht, Utrecht 2018).

van de Tweede Kamer voor te zijn, maar eventuele negatieve effecten waren bijna nooit een reden om een plan af te blazen. Wat dat betreft waren de ad hoc procedures van begin jaren vijftig in de praktijk nog ver verwijderd van een moderne milieueffectrapportage of van de huidige 'stikstofregels', met een vergunningsstelsel vooraf, bindende en wettelijk voorgeschreven criteria en heldere sancties bij overtredingen.

Dit project heeft financiering ontvangen van het onderzoeks- en innovatieprogramma Horizon 2020 van de Europese Unie onder Marie Skłodowska-Curie subsidieovereenkomst nr. 832350.

Omstreden consensus

De percepties van het poldermodel in Nederland,
1982-2002

Kris van der Aar

Het poldermodel vormt sinds een aantal decennia een prominent thema in het publieke debat over 'de Nederlandse identiteit' en – in mindere mate – over de (geschiedenis van de) Nederlandse politieke cultuur, waar experts en cultuurduiders aan meedoen.¹ In dit artikel definieer ik 'poldermodel' als een als 'typisch Nederlands' beschouwde overlegcultuur waarvan breed, gezamenlijk overleg door verschillende groepen op gelijke voet en een voortdurend streven naar compromis en consensus de belangrijkste kenmerken vormen.² Het begrip slaat op een waaier aan fenomenen. Ik onderscheid drie contexten waarin verschillende groepen actoren – politici, wetenschappers, journalisten en columnisten – het begrip 'poldermodel' hebben gebruikt. Ten eerste hebben zij aanvankelijk het begrip met name gebruikt om sociaaleconomisch overleg tussen werkgevers- en werknemersorganisaties – de zogeheten 'sociale partners' – en het kabinet te representeren. Vervolgens is het begrip echter in toenemende mate gehanteerd om politiek overleg aan te duiden. Hieronder schaar ik zowel de parlementaire beraadslagingen in Den Haag als het overleg in besturen van allerlei verenigingen en clubs door heel Nederland. Ten derde hebben de diverse actoren het begrip 'poldermodel' na verloop van tijd ook in een culturele dimensie aangewend, dat wil zeggen gebruikt om – al dan niet in combinatie met andere zogenaamd 'typisch Nederlandse' fenomenen – een beeld te vormen van de in hun ogen kenmerkende en onderscheidende karaktertrekken en praktijken van Nederlanders.

1 Dit artikel komt voort uit een paper dat ik in juni 2019 heb geschreven voor het vak *Op zoek naar de ware Nederlander. De verbeelding van volk en karakter, 1750 tot heden*, dat deel uitmaakte van het verdiepingspakket Cultuurgeschiedenis, onderdeel van de bachelor Geschiedenis aan de Radboud Universiteit. Bij dezen zou ik graag mijn docent voor dat vak, prof.dr. Jan Hein Furnée, willen bedanken voor zijn aanmoediging om het paper om te werken tot een artikel en het te publiceren. Daarnaast zou ik drs. Fons Meijer willen bedanken voor zijn hulp en opmerkingen tijdens het omwerken van het paper.

2 Hierbij heb ik mij laten inspireren door de definitie van 'poldermodel' die politiek historicus Henk te Velde geeft in een bundel over de geschiedenis van het poldermodel. Henk te Velde, 'Het poldermodel. Een introductie' in: Dennis Bos, Maurits Ebben en Henk te Velde eds., *Harmonie in Holland. Het poldermodel van 1500 tot nu* (Amsterdam 2008) 9-29, aldaar 9-10.

In het maatschappelijke debat over het poldermodel stellen cultuurduiders deze overlegcultuur herhaaldelijk voor als een eeuwenoude Nederlandse traditie. Letterkundigen als Herman Pleij zijn op zoek gegaan naar 'de aard' van het poldermodel en concluderen dat het fenomeen uniek is voor Nederland en enkel te verklaren valt vanuit de 'eeuwenlange training' die het heeft ondergaan.³ Ook voormalig directeur van het Sociaal en Cultureel Planbureau, Paul Schnabel, koppelt de overlegcultuur aan continuïteit en aan het onderscheidende karakter van Nederland:

De unieke kenmerken van vooral het Hollandse landschap met zijn ingewikkelde waterhuishouding worden vrij vanzelfsprekend mede verantwoordelijk gehouden voor wat ook weer unieke karaktertrekken van de Nederlandse bevolking lijken te zijn. In het idee van het 'poldermodel' heeft het zelfs nog een moderne sociaaleconomische vertaling gevonden.⁴

Historici zijn in het wetenschappelijk debat over het poldermodel, dat ongeveer vijftien jaar geleden op gang is gekomen, echter verdeeld over het historische karakter van de 'typisch Nederlandse' overlegcultuur. Politiek historicus Henk te Velde beschouwt het poldermodel hoofdzakelijk als een *invented tradition*: het woord zelf dateert uit de jaren negentig en slaat volgens hem op een 'traditie' van besloten overleg die pas na 1945 echt gestalte kreeg.⁵ Sociaaleconomisch historici Maarten Prak en Jan Luiten van Zanden zien daarentegen wel een verband tussen het poldermodel en de Nederlandse geschiedenis. Zij stellen zonder reserves dat het 'moderne' poldermodel de manifestatie is van een herkenbaar 'Nederlandse' samenlevingsvorm – gekenmerkt door de ruimte voor autonome sociale groepen om met autoriteiten te onderhandelen – die al ruim duizend jaar bestaat.⁶

3 Herman Pleij, *Erasmus en het poldermodel* (Amsterdam 2005) 26.

4 Paul Schnabel, 'Nederlandse identiteit is onherkenbaar', *NRC Handelsblad* (31 oktober 2002).

5 Henk te Velde, *Van regentenmentaliteit tot populisme. Politieke tradities in Nederland* (Amsterdam 2010) 205-206, 218-226. Voor meer over *invented traditions*, zie Eric Hobsbawm, 'Introduction: Inventing Traditions' in: Eric Hobsbawm en Terence Ranger eds., *The Invention of Tradition* (Cambridge 1983) 1-14.

6 Maarten Prak en Jan Luiten van Zanden, *Nederland en het poldermodel. De economische en sociale geschiedenis van Nederland, 1000-2000* (Amsterdam 2013). Economisch historicus Jan de Vries trad vervolgens met hen in debat, waarbij hij de bruikbaarheid van het concept 'poldermodel' in twijfel trok. Zie Jan de Vries, 'The Netherlands and the Polder Model: Questioning the Polder Model Concept', *BMGN – The Low Countries Historical Review* 129:1 (2014) 99-111; Maarten Prak en Jan Luiten van Zanden, 'The Netherlands and the Polder Model: A Response', *BMGN – Low Countries Historical Review* 129:1 (2014)

Deze studies analyseren de definities, de al dan niet historische wortels en de inhoudelijke praktijken van dat wat onder het begrip 'poldermodel' verstaan wordt. De percepties van 'het poldermodel', oftewel de wijze waarop mensen deze besluitvormingscultuur betekenis hebben gegeven en haar beargumenteerd hebben beoordeeld, worden echter slechts in een enkel bestuurskundig artikel belicht. Bestuurskundige Frank Hendriks zet de meest voorkomende contemporaine bezwaren tegen het poldermodel uiteen, zonder echter ook positieve waarden en historische transitie te behandelen.⁷ In dit artikel onderzoek ik de historische ontwikkeling van de percepties van het poldermodel, door mij te richten op de vraag op welke manieren politici, wetenschappers, journalisten en columnisten het poldermodel in de periode 1982-2002 in Nederlandse kranten hebben gerepresenteerd en gewaardeerd.

Het is om een aantal redenen relevant om de historische ontwikkeling van de percepties van dit fenomeen te onderzoeken. Hendriks concludeert dat het poldermodel in bestuurlijk opzicht allerminst slechte resultaten heeft opgeleverd – integendeel – maar dat het veel (maatschappelijke) kritiek te verduren heeft gekregen, oftewel minder een effectiviteitsprobleem dan een geloofwaardigheidsprobleem lijkt te hebben.⁸ Hierom is het allereerst waardevol om veeleer dan de inhoudelijke mechanismen de representaties van de overlegcultuur te onderzoeken. Hiermee biedt dit artikel een cultuurhistorische aanvulling op het wetenschappelijke debat over het bijna uitsluitend vanuit politiek-historisch en sociaaleconomisch perspectief bestudeerde poldermodel, en daarmee op de literatuur over de Nederlandse politieke cultuur in het algemeen. Met dit begripshistorisch onderzoek bouw ik voort op een recent opgekomen historiografische benadering die ervan uitgaat dat de analyse van percepties op politiek minstens zo relevant zijn als de analyse van politiek zelf.⁹ Deze percepties vormen namelijk de bouwstenen voor de wijze waarop tijdgenoten de politieke werkelijkheid beleven en zich ertoe verhouden.

In dit artikel betoog ik dat de geschiedenis van het poldermodel geen geschiedenis is van continuïteiten, maar van conjuncturen en disconti-

125-133.

7 Frank Hendriks, 'Het hardnekkige poldermodel: hervormingen, kritieken en duplieken', *Bestuurskunde* 19:3 (2010) 32-41.

8 Ibidem, 39.

9 Zie Harm Kaal, 'De cultuur van het televisiedebat. Veranderende percepties van de relatie tussen media en politiek, 1960 – heden', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 127:2 (2014) 293-316, in het bijzonder 296; Willibald Steinmetz en Heinz-Gerhard Haupt, 'The Political as Communicative Space in History: The Bielefeld Approach' in: Willibald Steinmetz, Ingrid Gilcher-Holtey en Heinz-Gerhard Haupt eds., *Writing Political History Today* (Frankfurt 2013) 11-33.

nüiteit. Ik toon aan dat niet alleen opvattingen over politiek, maar ook opvattingen over *de wijze waarop politiek wordt bedreven* binnen korte tijd kunnen veranderen en door uiteenlopende argumenten vergezeld kunnen worden. De periodes van economische recessie en bloei in respectievelijk de jaren tachtig en negentig, alsook veranderende democratieopvattingen en de opkomst van populistische partijen rond de eeuwwisseling, hebben sterke invloed gehad op percepties van het poldermodel. Daarnaast laat ik zien dat de vorming van het begrip ‘poldermodel’ halverwege de jaren negentig mensen in staat stelde om de reeds bestaande Nederlandse overlegcultuur te representeren en canoniseren als een uniek nationaal verschijnsel, waardoor het uitgroeide tot een instrument waarmee zij zich een ‘Nederlandse identiteit’ konden vormen of een reeds gevormde nationale identiteit konden versterken, wat ook in toenemende mate gebeurde.

Afbakening en methode

In dit artikel staan de jaren tachtig en negentig centraal, door velen gezien als de hoogtijdagen van het poldermodel.¹⁰ De onderzochte periode begint in 1982, omdat in dat jaar het kabinet, de werkgeversorganisaties en de vakbonden het Akkoord van Wassenaar tekenden. Dit akkoord, waarin loonmatiging voor arbeidstijdverkorting werd geruild, wordt algemeen beschouwd als beginpunt van een nieuwe periode van corporatief overleg, dat in de jaren zeventig was weggefallen, en daarmee als begin van het (‘moderne’) poldermodel.¹¹ 2002 vormt het eindpunt, omdat dat jaar het einde markeerde van de zogeheten ‘paarse periode’ waarin de kabinetten van Wim Kok het poldermodel hadden gecultiveerd als de bestuursvorm *par excellence*. De opkomst van de populistische LPF en de grote verkiezingszege van het CDA betekenden een grote verandering van zowel de Nederlandse politieke verhoudingen als de (beeldvorming van de) politieke cultuur.¹²

Door middel van een kwalitatieve en kwantitatieve analyse van bijna driehonderd krantenartikelen uit deze periode heb ik het publieke debat over het poldermodel in kaart gebracht. Kranten vormen een geschikte bron om de representaties ervan te onderzoeken, omdat uiteenlopende

10 Zie Piet de Rooy, *Ons stipje op de wereldkaart. De politieke cultuur van modern Nederland* (Amsterdam 2014) 270; James C. Kennedy, *Een beknopte geschiedenis van Nederland* (Amsterdam 2017) 366.

11 De Rooy, *Ons stipje op de wereldkaart*, 265-268; Hendriks, ‘Het hardnekkige poldermodel’, 36; Gijsbert van Es en Robert Giebels, ‘Poldermodel als modeverschijnsel’, *NRC Handelsblad* (25 november 1999).

12 Remieg Aerts, Herman de Liagre Böhl, Piet de Rooy en Henk te Velde, *Land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland 1780-2012* (Amsterdam 2016) 360-366.

	'Overlegeconomie', Delpher 1982-1994	'Overlegmodel', Delpher 1982-1994	'Consensusmodel', Delpher 1982-1994	'Consensusdemocratie', Delpher 1982-1994	'Poldermodel', LexisNexis 1995-2002
Aantal resultaten	NRC: 245 Volkskrant: 144 Totaal: 875	238	126	61	NRC: 899 Volkskrant: 728 Totaal: 6204
Aantal geanalyseerd	NRC: 23 Volkskrant: 16 Totaal: 39 (uit 389)	48	25	12	NRC: 90 Volkskrant: 73 Totaal: 163 (uit 1627)

Tabel 1. Hoeveelheden verzamelde en geanalyseerde artikelen per zoekopdracht.

groepen actoren – van politici tot wetenschappers – hierin hun percepties van de Nederlandse overlegcultuur met de openbaarheid hebben gedeeld. Het bronnen corpus is tot stand gekomen door onderzoek in de online krantendatabases *Delpher* en *LexisNexis*.

Het artikel valt uiteen in twee delen: allereerst de periode 1982-1994 en vervolgens de periode 1995-2002. Bij deze keuze hebben zowel inhoudelijke als brongelateerde overwegingen een rol gespeeld. Het begrip 'poldermodel' is vermoedelijk in 1995 gemunt, hoewel hierover geen zekerheid bestaat.¹³ In 1996 verscheen het begrip voor het eerst in diverse krantenartikelen.¹⁴ Daarnaast loopt de database van *Delpher* tot en met 1995. Om deze redenen heb ik ervoor gekozen voor het eerste deel van dit onderzoek in *Delpher* te zoeken naar artikelen met de zoektermen 'overlegeconomie', 'overlegmodel', 'consensusmodel' en 'consensusdemocratie', omdat deze vier begrippen volgens de literatuur (gezamenlijk) karakteriseren wat latere duiders het poldermodel zijn gaan noemen.¹⁵ Voor het tweede deel heb ik in *LexisNexis* gezocht naar krantenstukken door middel van de zoekterm 'poldermodel'. Op deze manier wordt niet enkel de representatie van de inhoudelijke praktijk onderzocht, maar ook of 'poldermodel' als begrip bijzondere, 'eigen' connotaties heeft meegekregen, ten opzichte van de eerdere begrippen die dezelfde overlegcultuur representeerden.

De genoemde zoekopdrachten hebben zeer veel resultaten opgeleverd (tabel 1)¹⁶. Omdat de omvang van dit onderzoek het niet toelaat om

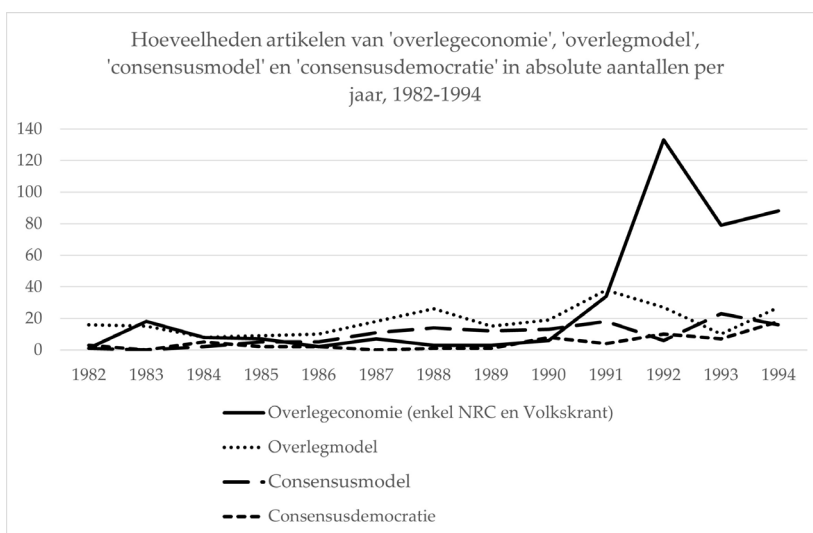

13 Te Velde, *Van regentmentaliteit tot populisme*, 207-208.

14 Hans Wijers, 'Ambitie moet verder reiken dan poldermodel', *Het Financieele Dagblad* (10 december 1996); 'Wijers: Deltamodel tegen werkloosheid', *Algemeen Dagblad* (10 december 1996); 'Wijers presenteert "deltaplan" voor sterkere economie', *NRC Handelsblad* (10 december 1996).

15 Hendriks, 'Het hardnekkige poldermodel', 33-36; Te Velde, *Van regentmentaliteit tot populisme*, 205-206.

16 Deze aantallen, en de bijbehorende artikelen, kunnen worden verkregen door op www.delpher.nl in afzonderlijke zoekopdrachten voor de periode van 1 januari 1982 tot en met 31 december 1994 te zoeken op 'overlegeconomie', 'overlegmodel', 'consensusdemocratie' en 'consensusmodel', en door op www.lexisnexis.nl voor de periode van 1

Figuur 1. Hoeveelheden artikelen in Delpher per term per jaar.

alle artikelen te analyseren, heb ik ervoor gekozen om de krantenstukken steekproefsgewijs te bestuderen. Dit houdt in dat ik bij de zoekopdrachten 'overlegmodel', 'consensusmodel' en 'consensusdemocratie' één op de vijf artikelen (uit alle hierbij in Delpher voorkomende kranten) heb geanalyseerd.¹⁷ De zoekopdrachten 'overlegeconomie' en 'poldermodel' leverden daarentegen dusdanig veel resultaten op dat ik heb besloten om deze steekproeven met artikelen van enkel de landelijke kwaliteitskranten *NRC Handelsblad* en *de Volkskrant* uit te voeren, en om één op de tien krantenstukken te analyseren. De hoeveelheden gepubliceerde artikelen per jaar verschillen sterk (figuur 1)¹⁸. Hierom heb ik besloten een representatieve steekproef uit te voeren.

Van elk van de in totaal 287 geanalyseerde artikelen heb ik – indien mogelijk – de auteur en diens achtergrond en de expliciete definitie van het poldermodel genoteerd, evenals de gebruikscontext waarin het betreffende begrip is gebruikt. Daarnaast heb ik de waardering van de

januari 1995 tot en met 31 december 2002 te zoeken op 'poldermodel', en dan bij 'Bronnen' *NRC Handelsblad* en *de Volkskrant* te selecteren.

17 Het totale aan Delpher ontleende bronnencorpus van 124 krantenartikelen bevat artikelen van *NRC Handelsblad* (52 stukken), *de Volkskrant* (33), *Trouw* (10), *Het Vrije Volk* (6), *De Telegraaf* (5), *Het Parool* (5), *Algemeen Dagblad* (4), *De Waarheid* (4), *Nieuwsblad van het Noorden* (3) en *Nederlands Dagblad* (2).

18 Deze grafiek is het resultaat van het samenvoegen van de vier afzonderlijke n-grams van elke term die te verkrijgen zijn door op www.delpher.nl bij de betreffende zoekopdracht te klikken op 'Toon de resultaten in een grafiek' bij 'Weergave'.

door het betreffende begrip gerepresenteerde praktijk(en) alsook de hiervoor aangedragen argumenten onderzocht. Tevens heb ik bij elk artikel gekeken naar de wijze waarop de overlegcultuur als al dan niet ‘typisch Nederlands’ is beschouwd. In dit verband heb ik met name gelet op (achterliggende) politiek-ideologische visies van de betreffende auteurs en de kranten waarin zij publiceerden, en op de sociale in- en uitsluiting horend bij elke zogenaamde ‘typisch nationale’ eigenschap of praktijk. De toegevoegde waarde van deze extra aandacht voor het identitaire aspect van de percepties van het poldermodel is dat het helpt om vertogen die het publieke debat over het poldermodel van een essentialistische dimensie voorzien en daardoor obstrueren – zoals die van Pleij en Schnabel – te kunnen deconstrueren.

Bij dit aspect heb ik inspiratie ontleend aan de concepten die cultuurtheoreticus Stuart Hall (1932-2014) heeft gebruikt om de manieren waarop mensen een nationale identiteit creëren te duiden. Hall heeft net als politicoloog Benedict Anderson (1936-2015) gesteld dat een dergelijke nationale identiteit een verbeelde gemeenschap ofwel *imagined community* betreft. Als antwoord op de vraag *hoe* mensen deze gemeenschap verbeelden, heeft Hall vijf elementen gekarakteriseerd.¹⁹ Naast, ten eerste, de oorsprongsmythe van de natie en, ten tweede, het idee van een ‘puur, oorspronkelijk volk’ heeft hij als derde element de nadruk op de vermeende continuïteit en tijdloosheid van de natie en het nationale karakter benoemd. Hiermee verbonden heeft Hall, ten vierde, het eerder genoemde en door de Britse historicus Eric Hobsbawm (1917-2012) geïntroduceerde concept *invention of tradition* gebruikt. Hall heeft, ten slotte, geschreven over de *narrative of the nation*, oftewel de set van verhalen, historische gebeurtenissen, nationale symbolen, rituelen en praktijken die de gedeelde ervaringen representeren die betekenis geven aan (het idee van) de natie. Ik heb onderzocht in welke mate en op welke manier(en) de verschillende groepen actoren het poldermodel in kranten als Nederlandse traditie hebben beschouwd en tot onderdeel van de *narrative* van de Nederlandse natie hebben gemaakt.

‘Polderen’ *avant la lettre*: de percepties van Nederlands overleg, 1982-1994

Eind 1982 begon minister-president Ruud Lubbers (CDA) aan de eerste van zijn drie kabinetten. Nederland bevond zich in een economische recessie, onder meer veroorzaakt door een zware, tweede oliecrisis aan

19 Stuart Hall, ‘The Question of Cultural Identity’ in: Stuart Hall, David Held, Don Hubert en Kenneth Thompson eds., *Modernity. An Introduction to Modern Societies* (Oxford 1996) 595-634, aldaar 613-615.

het einde van de jaren zeventig. Lubbers begon samen met de VVD beleid te maken dat als *no nonsense* zou worden omschreven.²⁰ Het snoeimes ging in de collectieve sector en de verzorgingsstaat werd stevig gesaneerd. De nijpende omstandigheden noopten partijen over het gehele politieke spectrum in te zien dat dergelijk beleid noodzakelijk was, al verschilden de partijen wel van mening over het tempo van de bezuinigingen. De vakbeweging was bezorgd over dit beleid en de werkgevers waren de stakingen beu. Ze vonden elkaar en de overheid in het Akkoord van Wassenaar, dat de opmaat betekende voor meer centrale akkoorden over arbeidsvoorwaarden. Het ideologisch elan en de polarisatie van de jaren zeventig ruilde politiek Den Haag aan het begin van de jaren tachtig in voor 'ont-ideologisering' en sober pragmatisme respectievelijk consensus en pacificatiedemocratie.²¹

In deze periode hebben de verschillende groepen actoren de overlegcultuur gerepresenteerd als iets wat Nederland inderdaad kende, maar wat niet voor Nederland in internationaal opzicht uniek was. Daarnaast toont dit artikel aan dat ze de overlegcultuur in de jaren van Lubbers' minister-presidentschap over het geheel genomen licht negatief hebben beoordeeld, waarbij het economische herstel aan het einde van de jaren tachtig weliswaar een opleving in de positieve percepties heeft beïnvloed. Uit met name (neo)liberale hoek kwam de kritiek, die zich vooral richtte op het gebrek aan daadkracht en de stroperigheid van het overleg.

Journalisten hebben het consensusstreven in de samenwerking tussen de overheid en de sociale partners meermaals omschreven als iets wat bij Nederland hoorde, al werd het niet (altijd) als een uniek nationaal kenmerk gezien. De toe-eigening blijkt onder meer uit formuleringen als 'ons gewraakte consensusmodel' en 'onze "overleg-economie"'.²² Soms ging de koppeling aan Nederland een stap verder. Harry van Seumeren, sociaaleconomisch redacteur van *de Volkskrant*, schreef in 1992 dat Nederland 'van oudsher een overlegeconomie [kent], die haar wortels vindt in de typisch Nederlandse gewoonte door praten het eens te worden – hoe moeilijk dat ook is en hoe lang dat soms ook duurt'.²³ De president van de Rekenkamer, Henk Koning, verklaarde 'de consensusdemocra-

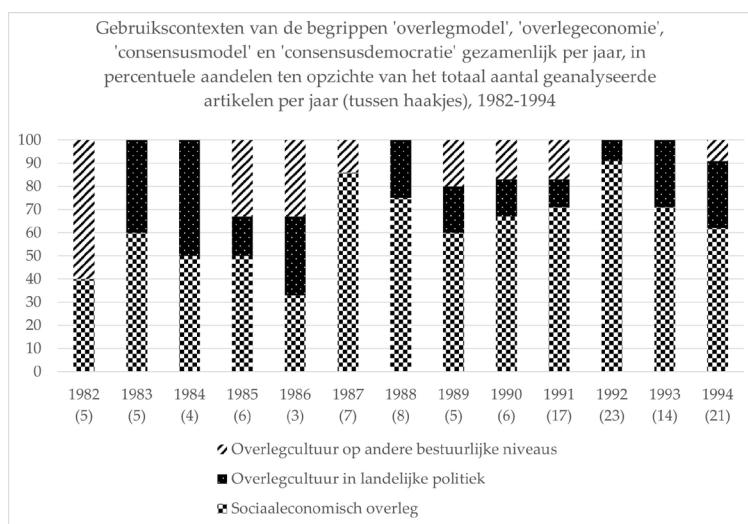

20 Aerts e.a., *Land van kleine gebaren*, 328-332.

21 Aerts e.a., *Land van kleine gebaren*, 330-332; Kennedy, *Een beknopte geschiedenis van Nederland*, 365-367.

22 Joop Meijnen, 'VNO: doorbreek prijs-loonspiraal', *NRC Handelsblad* (13 mei 1992); Tom-Jan Meeus, 'De mythen van de migratie', *NRC Handelsblad* (21 augustus 1993); Erik van Venetië, 'Burgerschap: politiek doe je met z'n allen', *de Volkskrant* (11 september 1993) [cursivering KvdA].

23 Harry van Seumeren, 'Slijk der aarde. Licht in de duisternis', *de Volkskrant* (30 mei 1992).

Figuur 2. Gebruikscontexten van de vier begrippen gezamenlijk.

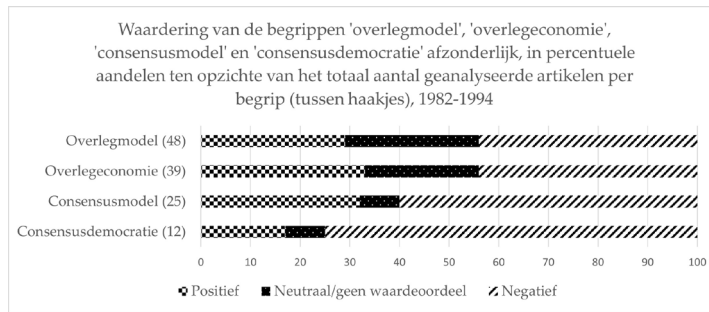
tie' aan de hand van de Nederlandse geschiedenis: 'Het komt volgens mij omdat men hier altijd al samenwerkingsverbanden heeft gevormd. In feite worden wij al sinds de middeleeuwen en de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden collegiaal bestuurd.'²⁴ Ook politici vereenzelvigden de wijze van bestuur met 'de aard van de Nederlander'. VVD-coryfee en toenmalig Tweede Kamerfractievoorzitter Frits Bolkestein noemde bijvoorbeeld de overlegcultuur 'die oer-Hollandse gezelligheidscultuur'.²⁵ In deze voorbeelden komen de vermeende tijdloosheid en continuïteit van het nationale karakter waarmee mensen volgens Hall de nationale gemeenschap verbeeldten expliciet naar voren.

Het is evident dat achter deze typeringen uiteenlopende ideologisch-strategische overwegingen schuilgingen. Liberaal Bolkestein moest niets hebben van (overdadige) overheidsbemoediging en schilderde het corporatieve overleg derhalve af als 'gezelligheid'. Door een beroep op (een vermeende) traditie en de Nederlandse geschiedenis poogden Van Seumeren en Koning hun verdediging van respectievelijk de overlegeconomie en de consensusdemocratie kracht bij te zetten. Door de *vorm* van het overleg te verheerlijken verlegden zij de aandacht van de inhoudelijke strijd die erachter schuilging naar deze vorm. Hierdoor pacificeerden en ontmoedigden zij een mogelijk politiek debat over de (neoliberaal) politieke beleidskeuzes die het corporatistisch overleg hadden voortgebracht. Het verheerlijken van het idee van een consensuscultuur bete-

24 H. Koning, 'President van Rekenkamer, mr. H. Koning, antwoordt op brievenreeks', *NRC Handelsblad* (13 januari 1992).

25 'Bolkestein hekelt mentaliteit bedrijfsleven', *NRC Handelsblad* (26 maart 1993).

Figuur 3. Waardering van de vier begrippen afzonderlijk.

kende in dezen het depolitiseren van beleid en droeg daarmee bij aan het bestendigen van de status quo.²⁶

De diverse groepen actoren brachten de 'drang' om door veel overleg tot consensus te komen echter zeker niet enkel met Nederland in verband. Geregeld verschenen artikelen over overlegculturen in andere landen. NRC-journalist Willem Offenbergh schreef in 1989 – in een kritisch artikel over de organisatie van het Rode Kruis – over 'het typisch Zwitserse consensusmodel'.²⁷ Uit sommige krantenstukken sprak zelfs de overtuiging dat Nederland (nog) wat zou kunnen leren van overlegmodellen in andere landen, en in het bijzonder van Japan. 'Het management en de organisatie van het Japanse bedrijf[sleven] staan al langer in de schijnwerpers, vooral de kwaliteitskringen en het consensus-model'.²⁸ Uit het bovenstaande blijkt dat gezagsdragers en journalisten op sociaaleconomisch terrein de overlegcultuur als een voor Nederland *distributieve* trek representeerden, en niet als een *elementaire* trek. Zij dichtten Nederlanders niet toe in tegenstelling tot mensen in alle andere landen ter wereld de (unieke) neiging tot overleg op gelijke voet en tot streven naar consensus te kennen; volgens hen had Nederland – zij het met wellicht bepaalde, specifieke kenmerken – een overlegmodel, net als (sommige) andere landen.²⁹

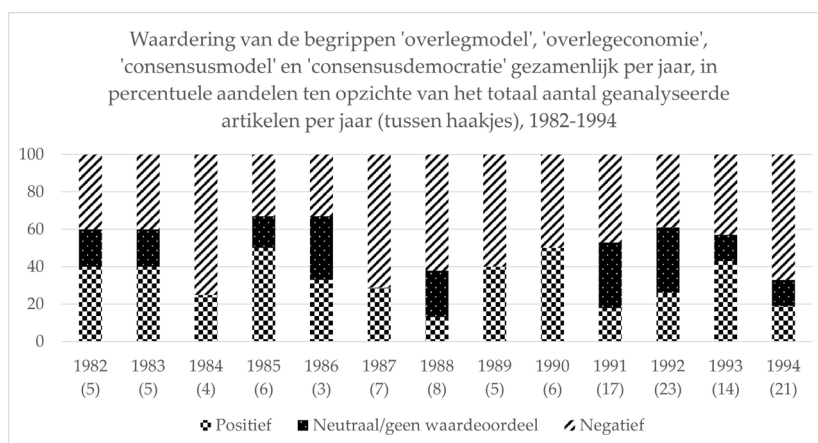

26 Merijn Oudenampsen, 'Between conflict and consensus: The Dutch depoliticized paradigm shift of the 1980s', *Comparative European Politics* (2020, online) 1-22.

27 Willem Offenbergh, "'Rode kruis is niet doortastend genoeg'", *NRC Handelsblad* (22 augustus 1989).

28 Peter van Dijk, 'Adviesbureau Berenschot keert "opgewonden" terug uit Japan. "We hebben een betere kijk gekregen op Japanse bedrijfsorganisatie"', *NRC Handelsblad* (8 december 1982).

29 Voor meer over het onderscheid tussen distributieve en elementaire trekken, en in het bijzonder over de toepassing van deze termen voor het beschrijven van het 'Nederlandse volkskarakter' door sociologen en historici, zie Bart van Heerikhuizen, 'Sociologen in de jaren dertig en veertig over het Nederlandse volkskarakter', *Amsterdams Sociologisch*

Figuur 4. Waardering van de vier begrippen gezamenlijk per jaar.

In de gehele periode 1982-1994 gebruikten de verschillende groepen actoren de vier begrippen 'overlegmodel', 'overlegeconomie', 'consensusmodel' en 'consensusdemocratie' in uiteenlopende contexten (figuur 2)³⁰. Met name het woord 'overlegmodel' leende zich, in tegenstelling tot 'overlegeconomie' en 'consensusdemocratie', om zowel sociaaleconomische als Haagse politieke onderhandelingen mee te representeren, alsook de overlegcultuur op andere bestuurlijke niveaus, zoals binnen een sportvereniging.³¹ Het grote aandeel van artikelen dat betrekking had op het sociaaleconomisch overleg aan het begin van de jaren negentig kan worden verklaard door de sterke toename van het aantal artikelen over de overlegeconomie (figuur 1), vermoedelijk onder invloed van de WAO-crisis die in die jaren woedde.³²

In hun bespreking van de praktijken die zij met de vier begrippen representeerden, spraken de groepen actoren dikwijls waardeoordeelen hierover uit. De waardering verschilde per begrip, maar bleek over het algemeen (licht) negatief te zijn (figuur 3).

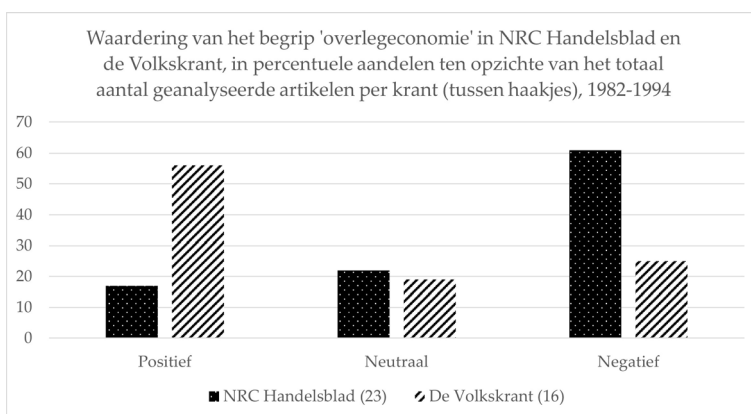

Tijdschrift 6:4 (1980) 643-673, aldaar 654, 663.

30 Deze grafiek en alle volgende grafieken in dit artikel zijn tot stand gekomen op basis van een kwantitatieve analyse van het in tabel 1 en voetnoten 16 en 17 reeds beschreven bronnenkorpus van 287 middels Delpher en LexisNexis gevonden krantenartikelen en zijn vervaardigd door middel van het programma Microsoft Excel.

31 'Vacature Adjunct-Hoofdredacteur/trice', *de Volkskrant* (1 maart 1982); 'Minister Van Dijk zwicht voor druk van Tweede Kamer. Geen vetorecht in bestuur NCO', *Het Parool* (24 juni 1982); 'Revanche voor "Bende van Drie" blijft uit', *Het Parool* (16 november 1987).

32 Aerts e.a., *Land van kleine gebaren*, 340-341; Jac Bosmans en Alexander van Kessel, *Parlementaire geschiedenis van Nederland* (Amsterdam 2011) 186-188.

Figuur 5. Waardering van het begrip 'overlegeconomie' per krant.

In diachroon opzicht valt hierbij op dat de auteurs van de krantenartikelen de overlegcultuur met name halverwege de jaren tachtig sterk negatief waardeerden (figuur 4). Na aanvankelijk enthousiasme door het Akkoord van Wassenaar begonnen de verschillende groepen actoren de minder fraaie kanten van de consensuscultuur en de overlegeconomie van de jaren tachtig steeds meer te benoemen: continue bezuinigingen, een stapsgewijze sanering van de verzorgingsstaat, politieke partijen die dit beleid over het algemeen weinig fel of nauwelijks betwistten en vakbonden die zich steeds minder opstelden als felle waakhonden van arbeidersbelangen. Bé van der Weg, de voorzitter van de Federatie Nederlandse Vakverenigingen (FNV), liet zelf optekenen dat tijdens economische recessies de overlegconomie altijd onder druk staat.³³ Pas aan het begin van de jaren negentig begonnen de negatieve beoordelingen terrein te verliezen, waarschijnlijk als gevolg van de economie die een paar jaar eerder weer begon aan te trekken na een jarenlange recessie.³⁴ In deze jaren begonnen mensen daarvan de vruchten te plukken. Eveneens onder invloed van de economische conjunctuur nam het aandeel van de negatieve waarderingen in de periode 1993-1994 weer toe: de Nederlandse economie kende destijds een kleine inzinking.³⁵

Hiernaast verschilden de waarderingen van het meest positief besproken begrip, 'overlegeconomie', in artikelen in *de Volkskrant* opvallend sterk van die in *NRC Handelsblad* (figuur 5). Waarschijnlijk kunnen de respectievelijk overwegend positieve waardering en de overwegend negatieve waardering voor een economie waarin ondernemers gebon-

33 Ron van Gelderen, 'De heilloze weg van almaar goedkoper', *de Volkskrant* (29 januari 1994).

34 Aerts e.a., *Land van kleine gebaren*, 336.

35 Ibidem, 336-337.

den werden aan afspraken verklaard worden door de destijds respectievelijk sociaaldemocratische en meer liberale signatuur van de kranten.³⁶ In de jaren tachtig kende het neoliberalisme, dat grofweg kan worden omschreven als een politieke filosofie volgens welke de samenleving zo veel mogelijk volgens het marktmechanisme dient te worden geordend, een opmars.³⁷ De overlegstructuren van een overlegeconomie speelden voor neoliberalen vooral een obstruerende rol in deze marktwerking. Sociaaldemocraten benadrukten echter gewoonlijk dat dergelijk overleg kan zorgen voor een betere belangenbehartiging voor werknemers.

Naast een beroep op de Nederlandse geschiedenis gebruikten de diverse groepen 'voorstanders' van het polderen nog meer argumenten. Met name vakbondsbestuurders en sociaaldemocratische politici achtten de overlegcultuur noodzakelijk voor goed bestuur: het gat tussen burgers en de overheid zou ermee worden verkleind.³⁸ Ook bepleitten deze groepen dat het overleg leidde tot een stabiel en daarmee aantrekkelijk sociaal klimaat.³⁹ Opvallend genoeg schaarde ook een kleine groep economen en ondernemers zich achter het polderen door te beargumenteren dat het overlegmodel de economische groei bevorderde, nivellerend werkte én een beter tegengif vormde dan het marktmechanisme tegen machtsmisbruik door groepen met sterke onderhandelingsposities.⁴⁰ Daarnaast wezen enkele topfunctionarissen erop dat Nederland relatief goed werd bestuurd, en dat macht dankzij het polderen over het algemeen diffuus was. Er was dus weinig machtsconcentratie en dat achtten zij een goede zaak.⁴¹

36 Frank van Vree, *De metamorfose van een dagblad. De journalistieke geschiedenis van de Volkskrant* (Amsterdam 1996) 194-202; Pien van der Hoeven, *Het succes van een kwaliteitskrant. De ontstaansgeschiedenis van NRC Handelsblad* (Amsterdam 2012) 453-473, 479.

37 Merijn Oudenampsen en Bram Mellink, 'De zichtbare hand: een historisch-sociologische benadering van neoliberalisme in Nederland', *Sociologie* 15:3 (2019) 241-251, aldaar 245.

38 W. Albeda, 'Vakbeweging', *de Volkskrant* (6 juni 1985); Sander van Walsum, 'Inspraak behoort tot goede zeden openbaar bestuur', *NRC Handelsblad* (2 augustus 1988); Mac van Dinther en José Smits, 'De Graaf was nooit "boodschappenjongen"', *de Volkskrant* (29 mei 1993).

39 Jan Gerritsen, 'Landbouwschap beoogde schrikreactie met sombere nota', *NRC Handelsblad* (10 september 1983); 'Kabinet staat centraal akkoord in de weg', *de Volkskrant* (2 november 1992); Marcel ten Hooven, 'Wöltgens: "liever saai en stabiel dan dynamisch en burgeroorlog"', *Trouw* (25 september 1993).

40 Johan van Rens, 'Dalende koopkracht jaagt kapitaal weg', *de Volkskrant* (4 december 1985); Vincent Dekker en Agnes Koerts, 'Eén en één is drie voor Van den Nieuwenhuyzen', *Trouw* (31 augustus 1989); Coen Teulings, 'Tegengif', *de Volkskrant* (29 juni 1994).

41 Koning, 'Mr. H. Koning antwoordt op brievenreeks', *NRC Handelsblad* (13 januari

De argumenten van hen die negatieve kritiek uitten op de overlegcultuur waren buitengewoon divers. Het ruimschoots meest voorkomende bezwaar was de vermeende 'traagheid' en 'stropigheid' van het overleg, dat ze karakteriseerden als 'stroef', 'niet efficiënt genoeg' en 'regelzuchtig'.⁴² De grootste groep critici bestond uit neoliberale politici en journalisten. Het adequaat reageren op gewijzigde marktomstandigheden zou volgens deze critici als gevolg van het in hun ogen weinig dynamische en daadkrachtige karakter van de overlegcultuur steeds lastiger worden.⁴³

Daarnaast bekritiseerden met name journalisten en politici van zowel socialistische en sociaaldemocratische alsook liberale signatuur en enkele wetenschappers de pacificerende werking van het polderen. Het alsmear streven naar consensus zou volgens hen de werkelijke tegenstellingen in de samenleving en in de politiek verhullen.⁴⁴ Journalist en historicus Hubert Smeets verwoordde dit als volgt: 'De consensusdemocratie is een panacee waarmee de werkelijkheid wordt bezworen.'⁴⁵ Door het vooropstellen van consensusvorming en overeenstemming eerder als beginpunt dan als eindpunt te zien, zou de oppositie bij voorbaat middelen uit handen geven, waardoor werkelijke tegenstellingen ogenschijnlijk wegvallen.⁴⁶

In het verlengde hiervan meenden zij dat door de nadruk op de *vorm* van het overleg het uiten van deze tegenstellingen ook steeds

1992).

42 Zie 'Scheuring in bonden. Verzet AbvaKabo over prestatiebeloning', *Algemeen Dagblad* (11 maart 1988); Henk Müller, 'De alloctonen rest alleen nog doodse stilte', *de Volkskrant* (22 december 1989); John Kroon en Joop Meijnen, 'De overlegeconomie 8 (slot): Minister De Vries: "Naar mijn vaste overtuiging is er geen alternatief"', *NRC Handelsblad* (19 december 1992); Erik van Venetië, 'Burgerschap: politiek doe je met z'n allen', *de Volkskrant* (11 september 1993); 'Geelhoed: banen in gevaar door werk in goedkope landen', *NRC Handelsblad* (6 januari 1994).

43 Roel Janssen, 'Oeso-rapport kraakt geringe economische flexibiliteit. Dynamiek botst op Nederlandse behoudzucht', *NRC Handelsblad* (21 augustus 1987); 'Bolkestein hekelt mentaliteit bedrijfsleven', *NRC Handelsblad* (26 maart 1993). Zie voor een introductie op het neoliberalisme in Nederland en het wetenschappelijk onderzoek daarnaar Oudenampsen en Mellink, 'De zichtbare hand'.

44 'CPN, PPR en PSP: gemengde gevoelens', *De Waarheid* (5 november 1987); 'Partijbestuur vat interne discussies over rapport samen. PvdA-achterban stoort zich aan regeerzucht Schuivende Panelen', *de Volkskrant* (3 september 1988); Jos de Beus, 'De orde der goddelozen', *Het Parool* (3 januari 1994); Coen van Zwol, 'Promovendus pleit voor "terreur-wet"', *NRC Handelsblad* (7 september 1994).

45 Hubert Smeets, 'Vluchten voor de machtsvraag', *NRC Handelsblad* (7 mei 1990).

46 Anneke Teunissen, 'De werkelijkheidszin van Pronk c.s. is maar betrekkelijk', *De Waarheid* (10 november 1987).

moeilijker werd. Socioloog Erik van Ree schreef dat 'in het systeem van consensusdemocratie zoals wij dat hebben ontwikkeld' Nederlanders 'dus wel moeten samenwerken', iets waarin volgens hem 'de voornaamste achtergrond van de Nederlandse obsessie met de eigen goede naam moet [...] worden gezocht'. Hierdoor zou de Nederlander volgens Van Ree 'geobsedeerd [zijn] door het morele in plaats van het waarheidsgehalte van uitspraken', wat zou leiden tot het in een debat 'moeten waden door een zee van morele stroop die je het zicht op de eigenlijke kwestie ontnemt'.⁴⁷

In twee tegengestelde vertogen bestond, ten slotte, de kritiek op het polderen dat het tot vormen van in- en uitsluiting van bepaalde groepen mensen zou leiden. Antiracisten als Chan Choenni en Mohammed Rabbae besteedden aandacht aan de positie van etnische minderheden, die door de Nederlandse consensus zouden worden ondergesneeuwd: het overlegmodel werkte volgens hen 'verlamvend' voor het minderhedenbeleid.⁴⁸ Een enkele keer, vooral bij monde van de latere LPF-politicus Eduard Bomhoff, creëerde een auteur daarentegen een populistische tegenstelling tussen 'het volk' en 'de elite'. De Nederlandse 'consensus' zou er volgens Bomhoff vooral een zijn van de laatste groep, terwijl de eerste groep zou worden uitgesloten.⁴⁹ Toen Bomhoff in 2002 namens de LPF vicepremier werd, had 'het poldermodel' als begrip al veel stof doen opwaaien.

Overleg, overvloed en onbehagen: 'het poldermodel' in de periode 1995-2002

Bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1994 leed het CDA een historische nederlaag van liefst twintig zetels, waarop het in de oppositiebankjes moest plaatsnemen. PvdA, VVD en D66 vormden namelijk onder leiding van Wim Kok de eerste van twee opeenvolgende 'parse' coalities: het betekende de eerste regering sinds 1918 die geen christendemocratische partij bevatte.⁵⁰ Koks kabinetten namen afstand van de corporatieve structuren en lieten een sterk neoliberalisme prevaleren: er vonden veel privatiseringen plaats, de wettelijke plicht om advies in te winnen van de Sociaal-Economische Raad verdween en van overleconomie was slechts nog sprake wat betreft met name 'gewone' arbeidsverhou-

47 Erik van Ree, 'Ook racisten hebben recht van spreken', *de Volkskrant* (4 juni 1994).

48 Henk Müller, 'De alloctonen rest alleen nog doodse stilte', *de Volkskrant* (22 december 1989).

49 Hubert Smeets, 'Pleidooi voor consensus in PvdA sterk omstreden', *NRC Handelsblad* (19 december 1987).

50 Bosmans en Van Kessel, *Parlementaire geschiedenis van Nederland*, 195-201.

dingen, zoals de loonhoogte.⁵¹ De PvdA schudde ‘de ideologische veren’ af en poogde een ‘derde weg’ te vinden tussen de liberale markteconomie en de verzorgingsstaat.⁵² ‘Paars’ kon de eerste paar jaar genieten van een forse groei van de economie, die na een dip in de periode 1993-1994 onder invloed van de internationale hoogconjunctuur weer ging bloeien.⁵³ Wat betreft de politieke cultuur zou het monistische torentjesoverleg tussen kabinetsleden en vertegenwoordigers van de coalitiefracties in de werk-kamer van de premier meer dan voorheen floreren.⁵⁴

In december 1995, op een bijeenkomst van de Stichting van de Arbeid, zou CDA-Eerste Kamerlid Evert Rongen de term ‘poldermodel’ voor het eerst hebben gebruikt, al was het woord destijds niet terug te vinden in de dagbladen.⁵⁵ Een jaar later verscheen de term voor het eerst in de krant.⁵⁶ Anderen zouden het begrip snel overnemen: in 1997 verschenen enkel in *de Volkskrant* en *NRC Handelsblad* al 268 artikelen waarin de term voorkwam. Dit artikel toont aan dat het begrip ‘poldermodel’ al snel na zijn creatie een proces van canonisering kende waardoor het uitgroeide tot een instrument aan de hand waarvan mensen zich een nationale identiteit konden vormen of een reeds gecreëerde nationale identiteit konden herformuleren dan wel versterken. Actoren gebruikten het begrip steeds minder om ‘traditioneel’ sociaaleconomisch overleg en steeds meer om politiek overleg te representeren, maar de term kreeg bovendien een culturele dimensie in de beeldvorming van Nederland en ‘de Nederlander’. Onder invloed van het terrein winnen door de procedurele democratieopvatting ten koste van de eerder dominante inhoudelijke democratieopvatting en de opkomst van populistische partijen rond de eeuwwisseling deelden echter verschillende groepen actoren kritiek op vooral het in hun ogen vervlakkende en te besloten karakter van met name het politieke overleg.

Als gevolg van de sterke economische groei en het gepacificeerde politieke klimaat – ‘paars’ kon steeds bogen op een (ruime) meerderheid in beide Kamers – en sociaal-maatschappelijke klimaat – het aantal

51 Aerts e.a., *Land van kleine gebaren*, 336-342, 344-345; Bosmans en Van Kessel, *Parlementaire geschiedenis van Nederland*, 203.

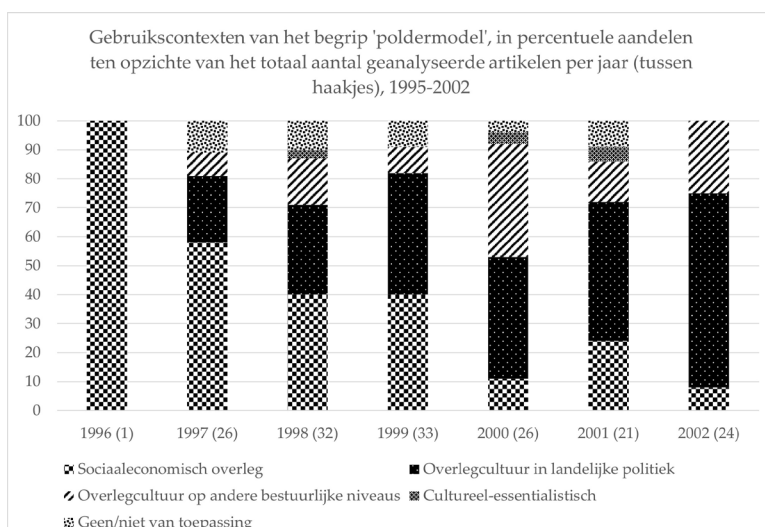
52 De Rooy, *Ons stipje op de wereldkaart*, 288.

53 Aerts e.a., *Land van kleine gebaren*, 344-345; Kennedy, *Een beknopte geschiedenis van Nederland*, 367-369.

54 Bosmans en Van Kessel, *Parlementaire geschiedenis van Nederland*, 202.

55 Te Velde, *Van regentenmentaliteit tot populisme*, 207-208.

56 Dit gebeurde naar aanleiding van een lezing die toenmalig D66-minister van Economische Zaken Hans Wijers had gegeven. ‘Wijers presenteert ‘deltaplan’ voor sterkere economie’, *NRC Handelsblad* (10 december 1996); Te Velde, *Van regentenmentaliteit tot populisme*, 207-208.

Figuur 6. De gebruikscontexten van het begrip 'poldermodel'.

stakingsdagen liep sterk terug – kwamen vele politici en ondernemers uit heel Europa aan het einde van de vorige eeuw naar Nederland om dit 'Dutch Miracle' te ontrafelen.⁵⁷ Dit leidde, zoals even hiervoor voor 1997 aangegeven, tot een opzienbarend aantal krantenartikelen over het poldermodel.

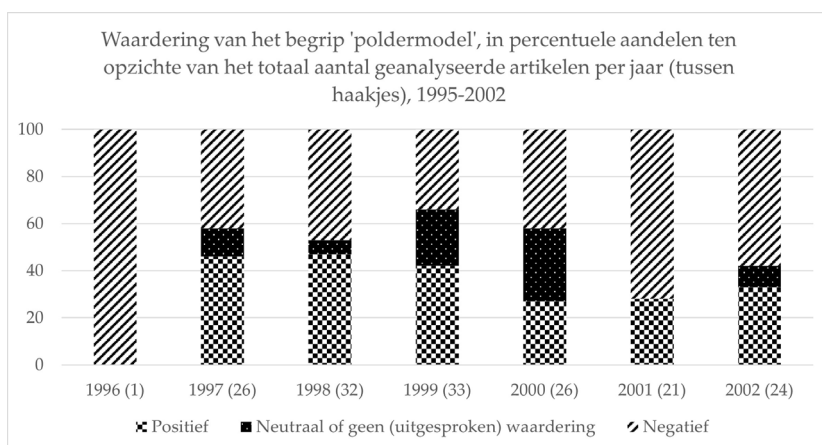
Deze nationale en internationale hype lijkt een proces in gang te hebben gezet waarbij Nederlanders het poldermodel en zijn connotaties steeds meer zijn gaan zien en representeren als iets onderscheidends van de rest van de wereld en als een vehikel voor nationale trots.⁵⁸ Verbazingwekkend snel vond dan ook een canoniseringsproces plaats. Wetenschapsjournalist Martijn van Calmthout nam het poldermodel al in 1997 samen met 'Hollandse Nieuwe', 'dafje' en 'hutspot' op in een lijstje 'typisch Nederlandse woorden [...] die in onze botten zijn gaan zitten.'⁵⁹ Met het gebruik van het woord 'botten' hintte Van Calmthout – al dan niet oprecht – op het bestaan van biologische overeenkomsten

57 Bosmans en Van Kessel, *Parlementaire geschiedenis van Nederland*, 198, 210, 212-213; Aerts e.a., *Land van kleine gebaren*, 341; Jan Blokker, 'Het poldermodel', *de Volkskrant* (10 mei 1997); Edith Schoots, 'Poldermodel trekt veel bekijks', *NRC Handelsblad* (25 juli 1997).

58 Zie 'Blinde trots', *NRC Handelsblad* (10 juni 1998); Bernard de Montferrand, 'Frankrijk en Nederland na het voetbal', *NRC Handelsblad* (14 juli 1998); Maarten Huygen, 'Waar blijft het geld', *NRC Handelsblad* (27 december 1999); Mac van Dinther, 'De Nieuwe Nederlandse Keuken', *de Volkskrant* (21 oktober 2000).

59 Martijn van Calmthout, 'Onze nieuwe moedertong', *de Volkskrant* (30 augustus 1997).

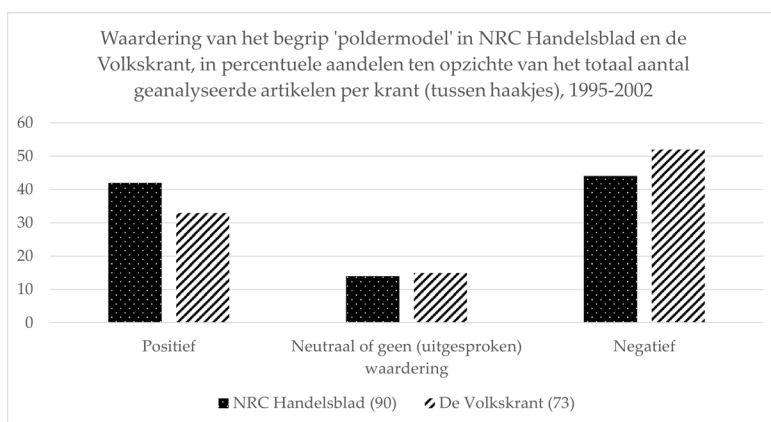
Figuur 7. De waardering van het begrip 'poldermodel' per jaar.

tussen alle Nederlanders, waarvan de overlegcultuur deel zou uitmaken. Hij beschreef het poldermodel aldus als een elementaire trek van Nederlanders, terwijl actoren vóór de creatie van het begrip het polderen nog representeerden als een distributieve trek. Hoogleraar antropologie Gert Oostindie noemde, net als Van Calmthout, het poldermodel in één adem met andere *markers of national identity*: 'Rembrandt en de Gouden Eeuw, Mondriaan, Cruijff of het poldermodel'.⁶⁰ Zij representeerden deze zaken hiermee als elementen aan de hand waarvan elke Nederlander zich een unieke, Nederlandse nationale identiteit kon vormen of deze kon herformuleren en versterken. Twee historici gebruikten het begrip daarnaast om het verhaal van de Nederlandse geschiedenis in het middelbaar geschiedonderwijs te typeren: '...een geschiedenis van kleine gebaren en stappen [...] van democratie, onderhandeling en insluiting, kortom: het poldermodel'.⁶¹ De historici representeerden het poldermodel hiermee niet alleen of niet zozeer als *onderdeel* van de narrative of the nation, maar zelfs als *symbool* van dit unieke, Nederlandse verhaal. Ten opzichte van Halls concept laat deze casus van het poldermodel dus een overstijgende representatielaag zien: het begrip representeert hier niet één gedeelde ervaring van Nederlanders als onderdeel van een groep ervaringen die samen betekenis geven aan het idee van de natie, maar het representeert *het geheel van de gerepresenteerde gedeelde ervaringen*.

60 Gert Oostindie, "Monument slavernij is zinvol gebaar", *NRC Handelsblad* (30 juni 1999).

61 Alex van Stipriaan Luisius en Thijl Sunier, "Eigendunk nog steeds troef in de geschiedenisboekjes", *NRC Handelsblad* (5 mei 2000).

Figuur 8. De waardering van het begrip 'poldermodel' per krant.

Dit canoniseringsproces vond zijn weerklink in de steeds verdere verbreding van de verschillende contexten waarbinnen de verschillende groepen actoren het begrip 'poldermodel' begonnen te gebruiken. De auteurs gebruikten de term steeds minder om het 'traditionele' sociaal-economische overleg, dat onder 'paars' steeds verder afbrokkelde, aan te duiden en steeds meer om de Nederlandse politieke besluitvormingscultuur te omschrijven op landelijk en lokaal niveau (figuur 6). Daarnaast gebruikten auteurs de term een enkele keer ook dusdanig 'terloops' dat het als ingebed in geen enkele context kan worden gezien. Steeds meer verschillende groepen actoren, zoals architecten, winkeliers en sporters, eigenden zich bovendien de term toe om hun overleg en samenwerking te representeren.⁶²

Bovendien valt voor het poldermodel een gebruikscontext te onderscheiden die in de tijd vóór het ontstaan van het begrip niet valt te ontwaren: de 'cultureel-essentialistische'. Ik heb artikelen onder deze categorie geschaard waarvan de auteur 'het poldermodel' actief verbond aan bepaalde waarden die bij dat begrip en daarmee 'onlosmakelijk' bij 'de Nederlander' zouden horen. Journalist Henk Hofland omschreef bijvoorbeeld de Nederlandse vooruitstrevendheid ('in woord en daad houden we de wereld voor hoe het moet'), tolerantie ('het [mogen] blowen'), en geduld en gematigdheid ('hoe je je moet gedragen als je trein midden in het mooie weiland stil blijft staan) als 'allemaal kanten van hetzelfde poldermodel'.⁶³ Socioloog en PvdA-politicus Marcel van Dam signa-

62 Zie Annemieke Jansen, 'Progressief is altijd goed', *de Volkskrant* (23 juni 1998); Rene Didde, 'Wetenschapswinkelier snuffelt aan groot geld', *de Volkskrant* (15 april 2000); John Volkers, 'De polder imponeert in turnzaal', *de Volkskrant* (1 november 2001).

63 S. Montag, 'Hebben en krijgen', *NRC Handelsblad* (28 juni 1997).

leerde na enige tijd zelfs de performatieve kracht van het begrip. 'Sinds dat model zo beroemd en succesrijk wordt bevonden, gaan een heleboel mensen daarnaar leven. Ook als daar helemaal geen aanleiding voor is.'⁶⁴

Veel positieve waarderingen van het poldermodel richtten en baseerden zich – met name gedurende de 'eerste levensjaren' van het begrip – meer op de economische groei, oftewel het doel en eindresultaat, dan op het middel: het wezen van het overleg en het consensusstreven op zichzelf.⁶⁵ Hiernaast werden niet vaak andere inhoudelijke economische argumenten aangevoerd. Dit gegeven is in lijn met de daling van het percentage artikelen waarin actoren het begrip in een sociaaleconomische context gebruikten. Andere 'voorstanders' van het poldermodel hebben echter wel diverse andere argumenten aangevoerd. Sommige columnisten en politici wezen – wederom – op de rust en stabiliteit die de overlegcultuur zou brengen.⁶⁶ Nieuw was echter dat deze actoren ook benadrukten dat het poldermodel criminaliteit en escalatie van geweld zou tegengaan.⁶⁷ Zij gebruikten dit argument met name in de nasleep van de aanslag op de Twin Towers in september 2001, vermoedelijk onder invloed van een gevoel van onrust en onveiligheid.⁶⁸

Rond de eeuwwisseling kreeg het poldermodel echter steeds meer kritiek te verduren. Het aandeel van de negatieve waarderingen groeide gestaag (figuur 7). Het is opvallend dat waar *NRC Handelsblad* in de jaren tachtig aanmerkelijk kritischer tegenover de toenmalige overlegeconomie stond dan *de Volkskrant*, deze rollen bij het poldermodel omgedraaid leken te zijn (figuur 8). Deze 'omslagen' kunnen enerzijds worden verklaard door het in de laatste decennia (geleidelijk) naar 'links' toebewegen door *NRC Handelsblad* en het zich openstellen voor visies van (meer) diverse politieke stromingen door *de Volkskrant*.⁶⁹ Anderzijds oefenden ook de afkalving van de corporatieve overlegstructuren én – vooral voor *NRC Handelsblad* – de economische groei invloed uit op de beoordelingen van de overlegcultuur.

64 Marcel van Dam, 'Het rondje rond de kern', *de Volkskrant* (29 maart 2001).

65 Zie Johan Stekelenburg, 'Prestaties moet je gewoon belonen', *NRC Handelsblad* (21 april 1997); Anet Bleich, 'Een Paars Europa', *de Volkskrant* (4 juni 1997); Cees Banning, 'Paars plukt vruchten Poldermodel', *NRC Handelsblad* (26 februari 1998).

66 Max van Rooy, 'Rotmeiden tussen beeldschone bouwsels; de zevende Architectuur Biennale in Venetië', *NRC Handelsblad* (7 juli 2000); Derk-Jan Eppink, 'Van poldermodel tot poltergeist', *NRC Handelsblad* (17 oktober 2002).

67 Thom Langerak, 'Solidair', *de Volkskrant* (25 september 2001); Xandra van Gelder, 'De waarden van Joost de Leij; 20, student', *de Volkskrant* (17 september 2002).

68 Aerts e.a., *Land van kleine gebaren*, 364-365.

69 Van Vree, *De metamorfose van een dagblad*, 198-202; Van der Hoeven, *Het succes van een kwaliteitskrant*, 461-473.

De criticasters van het poldermodel bedienden zich van een breed scala aan uiteenlopende bezwaren. Bolkestein weerlegde het argument van economische groei: volgens hem was deze niet door het poldermodel zelf, maar door bezuinigingen op collectieve uitgaven en versoepelingen op de arbeidsmarkt veroorzaakt.⁷⁰ Andere politici en economen hadden al tijdens de economische bloeiperiode op verborgen gebreken gewezen: de werkloosheid, de werkdruk en de arbeidsongeschiktheid waren volgens hen te hoog, het rentebeleid was (noodgedwongen) veel te los en, ten slotte, doordat het poldermodel van de jaren negentig gebaseerd was op een flexmarkt, kon het economische succes net zo snel verdwijnen als het gekomen was – precies wat rond de eeuwwisseling zou gebeuren.⁷¹

Ten opzichte van het polderen in de jaren tachtig vormde de vermeende ‘stropigheid’ van het overleg ook bij het poldermodel rond de eeuwwisseling – zij het in iets mindere mate – een voornaam kritiekpunt van journalisten, economen en politici: de Nederlandse politiek zou ‘besluiteloos’ zijn.⁷² In enkele artikelen kwam tevens de vrees op dat het ‘trage’ poldermodel niet meer zou passen bij de snelle netwerkmaatschappij van de eenentwintigste eeuw: de veranderingen in de wereld zouden te snel gaan.⁷³

De twee meest voorkomende kritieken op het poldermodel waren echter, ten eerste, de vermeende verlamme werking ervan op het politieke en publieke debat en, ten tweede, de ‘achterkamertjespolitiek’ die het poldermodel eigen zou zijn. De terreinwinst die de procedurele democratieopvatting rond de eeuwwisseling boekte ten opzichte van de voorheen dominante inhoudelijke democratieopvatting en de toenemende kritiek op het zogenaamd ‘vervlakkende’ poldermodel zijn twee ontwikkelingen die invloed op elkaar uitoefenden.⁷⁴ Democratie is

70 Frits Bolkestein, ‘Hoe succesvol is het poldermodel’, *de Volkskrant* (9 januari 1999).

71 Maarten Schinkel, ‘Poldermodel barst van luchtballen’, *NRC Handelsblad* (25 september 1997); Harry van Seumeren, ‘Een wonder zonder heiligen’, *de Volkskrant* (11 oktober 1997); Birgit Donker, ‘Une politique du stok achter de deur; Regeren in Nederland en België’, *NRC Handelsblad* (10 april 1998); Jannetje Koelewijn, ‘Het spookt in de polder; de politiek’, *NRC Handelsblad* (24 december 1998); Lodewijk de Waal, ‘Kabinet moet investeren in mensen’, *NRC Handelsblad* (26 mei 1999); Aerts e.a., *Land van kleine gebaren*, 355.

72 Stella Braam, ‘Het lobbymodel’, *NRC Handelsblad* (12 november 1998); Frank Kalshoven, ‘Poldermodel; Mooi Geweest’, *de Volkskrant* (25 november 1999); Geert Wilders, ‘Stop de vakbondsmacht’, *NRC Handelsblad* (15 februari 2001).

73 Ocker van Munster, ‘Het poldermodel en www.nl passen slecht bij elkaar’, *NRC Handelsblad* (3 april 2000); Kees Kraaijeveld, ‘Topman Cisco: poldermodel is veel te traag voor internet’, *de Volkskrant* (28 september 2000); J.L. Heldring, ‘De lauweren van het poldermodel’, *NRC Handelsblad* (22 december 2000).

74 Jan de Vetten, *In de ban van goed en fout. De bestrijding van de Centruumpartij en de*

volgens de procedurele visie een set procedures die de legitimiteit van de macht en van politieke beslissingen waarborgen. Binnen (het respecteren van) deze procedures kunnen alle partijen als gewone tegenstanders en met een grote vrijheid van meningsuiting concurreren om de kiezersgunst. In tegenstelling tot bij de inhoudelijke democratieopvatting – volgens welke de kern van democratie het beschermen van een geheel aan democratische waarden is – is men volgens de procedurele visie dus tolerant tegenover de intoleranten. Extreemrechtse politici als Hans Janmaat in de jaren tachtig en negentig en Pim Fortuyn rond de eeuwwisseling lijken met hun politiek-retorische stijl de grenzen van de vrijheid van meningsuiting – ten opzichte van het verbod op discriminatie – te hebben opgerekt.

Het is in dit licht niet verwonderlijk dat in deze periode de roep om een zo open en vrij mogelijk debat met ruimte voor het benadrukken van (scherpe) tegenstellingen vaak doorklonk in negatieve waarderingen van het poldermodel, veel meer dan voorheen het geval was geweest. Door het voortdurende streven naar consensus onder het mom van ‘beleidsafstemming’ en ‘creatie van draagvlak’ zou het open debat zijn gesmoord.⁷⁵ Met name rechtsgeoriënteerde politici en wetenschappers, zoals rechtsfilosoof en huidig Forum voor Democratiepoliticus Paul Cliteur en historicus Dirk-Jan van Baar wezen op een ‘beduchtheid’ binnen het Nederlandse politieke bestel om uitgesproken standpunten in te nemen.⁷⁶ Bij zijn aantreden als vicepresident van de Raad van State maakte echter ook PvdA’er Herman Tjeenk Willink zich zorgen om een gebrek aan ‘gezonde tegenspraak en tegenwicht’ in de Nederlandse politiek.⁷⁷

Daarnaast oefenden ook de opkomst en toenemende populariteit vanaf de eeuwwisseling van een nieuwe generatie populistische politici en partijen – onder leiding van Fortuyn – en de toenemende kritiek op de beslotenheid van het Nederlandse overleg doorlopend invloed op elkaar uit.⁷⁸ Deze politici benadrukten voortdurend de tegenstelling tussen ‘het volk’ en ‘de elite’ en wilden het ‘vastgeroeste’ politieke bestel openbre-

Centrumdemocraten (1980-1998) (Amsterdam 2016) 18-21.

75 S.W. Couwenberg, ‘Stemmen heeft geen enkele zin’, *de Volkskrant* (26 februari 1999); Hans Wansink, ‘Stem paars, je hebt geen keus’, *de Volkskrant* (24 februari 2001); Gijs Herderschee, ‘Poldermodel als discussiewoestijn’, *de Volkskrant* (27 april 2001); Maarten Huygen, ‘Interviewen’, *NRC Handelsblad* (16 november 2001).

76 Raymond van den Boogaard, ‘“VVD mist intern debat”’, Filosoof Cliteur wil meer discussie op hoofdlijnen’, *NRC Handelsblad* (4 mei 2001); Dirk-Jan van Baar, ‘Geprezen zij het land van de grote oppervlakkigheid’, *de Volkskrant* (31 december 1997).

77 Geke van der Wal, ‘Adviseur, maar niet zo’n snelle’, *de Volkskrant* (28 juni 1997).

78 Aerts e.a., *Land van kleine gebaren*, 353-368; Bosmans en Van Kessel, *Parlementaire geschiedenis van Nederland*, 225-227.

ken. Diverse groepen actoren – en met name journalisten en columnisten, maar ook burgers in ingezonden brieven – meenden in meer en minder sterke bewoordingen dat de ‘consensus’ van het poldermodel er vooral een zou zijn van de ‘Haagse elite’ in de ‘ivoren toren’ samen met de officiële gesprekspartners. De ‘gewone burger’ werd in hun ogen uitgesloten.⁷⁹ Deze kritiek is een voortzetting van wat Bomhoff eerder had geuit, maar kwam in de paarse periode in veel grotere mate voor. De invloed van de uitingen van (rechts-)populistische politici op de algemene beeldvorming van de Nederlandse politieke cultuur was zowel qua taalgebruik als qua inhoudelijke boodschap destijds duidelijk merkbaar en is dat tot op de dag van vandaag.

Conclusie

In de periode tussen het Akkoord van Wassenaar van 1982 en de Fortuyn-revolte van 2002 hebben de percepties van de Nederlandse overlegcultuur in binnenlandse dagbladen een aantal significante transities doorgemaakt. Deze analyse heeft allereerst aangetoond dat mensen een specifieke, ‘eigen’ begrip nodig hebben om bepaalde karaktertrekken of praktijken op een dusdanige manier te kunnen canoniseren dat het een instrument gaat vormen aan de hand waarvan ze zich een nationale identiteit kunnen verschaffen of een reeds gevormde nationale identiteit kunnen herformuleren en versterken. Journalisten, columnisten, wetenschappers, politici en andere groepen actoren beschouwden de Nederlandse overlegcultuur vóór de creatie van de term ‘poldermodel’ halverwege de jaren negentig namelijk vooral als een variant van iets wat ook buiten Nederland voorkwam. Zij representeerden de neiging tot gezamenlijk overleg en het streven naar consensus als voor Nederlanders distributieve, non-elementaire trekken.

Met het begrip ‘poldermodel’ begonnen daarentegen steeds meer uiteenlopende groepen actoren de gerepresenteerde praktijken expliciet te associëren met bepaalde waarden en karaktereigenschappen die onlosmakelijk met ‘de Nederlander’ verbonden zouden zijn en die zij daarmee als meer elementair dan distributief beschouwden. De overlegcultuur groeide aan de hand van de term in de ogen van velen uit tot iets wat enkel en alleen ‘typisch Nederlands’ was. In deze percepties ontwikkelde het poldermodel zich niet alleen tot een onderdeel van de Nederlandse narrative of the nation, maar het groeide zelfs uit tot een

79 Zie Peter de Waard, ‘Polderpraat’, *de Volkskrant* (2 mei 1998); ‘Wormstekig poldermodel’, *NRC Handelsblad* (17 maart 1999); Jan Wever, ‘Poldercultuur blokkeert doelgericht bestuur’, *NRC Handelsblad* (15 januari 2002); Gerard Veerling, ‘Verloren jaren van Kok (2)’, *NRC Handelsblad* (9 maart 2002); ‘Afscheid van Paars’, *NRC Handelsblad* (15 mei 2002); Bart Nooteboom, ‘Politiek overleg moet opener en minder grijs’, *NRC Handelsblad* (3 juni 2002).

symbool daarvan, en hiermee tot een vehikel voor nationale trots. De casus van het poldermodel heeft zodoende met betrekking tot Halls concept aangetoond dat een term die een gedeelde ervaring van een imagined community representeert, kan uitgroeien tot *een representatie van het geheel aan gerepresenteerde gedeelde ervaringen* – en heeft aldus een overstijgende representatielaag toegevoegd.

Deze analyse heeft daarnaast Hendriks' these over de Nederlandse consensusdemocratie – die meer aan een geloofwaardigheidsprobleem dan een effectiviteitsprobleem zou lijden – voor de hier onderzochte twee decennia genuanceerd. Over het geheel bekeken hebben negatieve waarderungen van de Nederlandse overlegcultuur in de kranten licht de boventoon gevoerd. In de meeste jaren waren de verhoudingen echter in balans en van het canoniseringsproces van het poldermodel ging een ronduit positieve werking uit. Ook hadden de wisselende economische prestaties – oftewel het *eindresultaat* van het overleg – voortdurend een sterke invloed op de waarderungen en daarmee de geloofwaardigheid van het overleg, oftewel het *middel*. Dit gegeven maakt de taxatie van de geloofwaardigheid van de overlegcultuur problematisch.

Journalistieke ontwikkelingen, zoals de veranderende signatuur van kranten en politieke ontwikkelingen – de opkomst van het neoliberalisme, de wisselende kleur van coalities, de veranderende democratieopvattingen en de opkomst van populistische politici en partijen – beïnvloedden eveneens de percepties van het polderen sterk. In de jaren tachtig vormde de neoliberale kritiek op het weinig dynamische en 'stroperige' karakter van de corporatieve overlegstructuren binnen het 'polderdiscours' het voornaamste bezwaar. Rond de eeuwwisseling groeiden de bezwaren van met name rechtsgeoriënteerde en populistische auteurs over enerzijds de in hun ogen vervlakkende en verlamrende werking op het publieke en politieke debat en anderzijds het volgens hen te gesloten en exclusieve karakter die het poldermodel eigen zouden zijn, echter uit tot de meest voorkomende punten van kritiek.

De moderne geschiedenis van de percepties van het poldermodel is er, kortom, niet een van tradities, continuïteiten of voortdurende lofzangen, maar een van conjuncturen, discontinuïteiten en een streven naar consensus dat altijd omstreden is geweest.

De kracht van de herinnering

Een interview met David van der Linden

Jenna The en Sanne de Jong

Hoe bereik je na oorlog weer vrede? David van der Linden, sinds september 2019 als historicus werkzaam aan de Radboud Universiteit, houdt zich al enkele jaren met dit onderwerp bezig. Hij doet onderzoek naar herinneringspolitiek en religieuze co-existentie en conflicten in de vroegmoderne periode. *Ex Tempore* ging bij hem langs en sprak met hem over zijn loopbaan, zijn onderzoek, de verbinding hiervan met de actualiteit, zijn passie voor onderwijs en zijn toekomstplannen. Vanwege het coronavirus vond dit interview bij wijze

van uitzondering niet op de universiteit plaats, maar hadden we de eer hem thuis te mogen interviewen, onder het genot van een zelfgebakken kokostaart. Gastheer Van der Linden bereidde ons alvast voor: 'Het gaat heel gezellig worden, mijn onderzoek gaat altijd over ruzie, conflict, oorlog en bloedvergieten.' U bent gewaarschuwd.

Het studietraject van een multidisciplinaire historicus

Een exclusieve belangstelling voor geschiedenis had Van der Linden in eerste instantie niet. Hij deelde zijn interesse in geschiedenis met vele andere passies binnen de geesteswetenschappen. Dit resulteerde dan ook in een bachelor Taal- en Cultuurstudies in Utrecht, een studie die was ontstaan vanuit het idee dat je studenten multidisciplinair moet opleiden. Na gesnuffeld te hebben aan de vele kanten van de geesteswetenschappen, ontdekte Van der Linden dat hij geschiedenis toch het meest interessant vond. Tijdens een semester studeren in Amerika volgde hij een vak over de Franse geschiedenis van Lodewijk XIV tot Napoleon. 'Toen dacht ik: dit vind ik eigenlijk wel heel leuk.' Binnen de bachelor Taal- en Cultuurstudies specialiseerde hij zich daarom in de geschiedenis van de internationale betrekkingen en volgde hij een minor Frans. Na het behalen van zijn bachelordiploma koos hij voor een tweejarige research-master Geschiedenis in Utrecht. Terugkijkend op zijn studiekeuzes vindt Van der Linden het erg waardevol dat hij geschiedenis heeft gecombineerd met andere interesses. 'Ik houd me nu met Franse geschiedenis bezig, en dat had anders niet gekund: je moet wel Frans kunnen lezen en spreken. Ik grap weleens dat de beste historici geen geschiedenis hebben gestudeerd, want je gaat toch op een andere manier kijken.'

Net zoals zijn interesse voor geschiedenis plots kwam bovendrijven, had Van der Linden ook niet verwacht een promotietraject in te gaan. Tijdens het schrijven van zijn masterscriptie over de hugenoten in Den Haag kwam hij erachter dat hij dit onderwerp erg interessant vond en er graag meer onderzoek naar wilde verrichten. 'Het was niet zo dat ik vanaf dag één voor ogen had wat ik wilde gaan worden. Op een gegeven moment ontdek je dat je iets leuk vindt en goed kan, en dan ga je daarmee door.' Na twee promotievoorstellen te hebben ingediend in respectievelijk Amsterdam en Leiden, begon Van der Linden uiteindelijk in Utrecht aan een vierjarig promotietraject, met als resultaat het proefschrift *Experiencing Exile. Huguenot Refugees in the Dutch Republic, 1680-1700*.

Verbannen hugenoten en onvrijwillige katholieken

Voor dit proefschrift – waarvan de handelseditie in 2015 verscheen – onderzocht Van der Linden de hugenoten die eind zeventiende eeuw – als ballingen naar de Republiek waren gevlucht. Reden voor hen om te vluchten was hun levensbedreigende positie in de Franse samenleving als gevolg van gewelddadige vervolgingen. Met het Edict van Nantes, in 1598 uitgevaardigd door Hendrik IV, hadden de hugenoten toestemming gekregen om hun geloof te belijden, maar zodra Lodewijk XIV aan de macht kwam, werden ze steeds minder geaccepteerd. 'Lodewijk voerde een soort koude oorlog tegen de protestanten', legt Van der Linden uit. 'Hij probeerde ze met zachte dwang, door ze af en toe een wortel voor te houden, de Katholieke Kerk binnen te trekken.' Vanwege het geringe succes van deze verleidingspogingen besloot de Franse koning in 1685 tot hardere maatregelen. Hij herriep het Edict van Nantes en startte een gewelddadige vervolging om de hugenoten tot bekering te dwingen. In deze omstandigheden besloten sommige hugenoten naar de Republiek te vluchten, niet alleen omdat dit een overwegend protestantse staat was, maar ook omdat er geen staatskerk was, waardoor het land voor de hugenoten een veilige uitvalsbasis vormde.

In zijn promotieonderzoek ontdekte Van der Linden dat deze vlucht verschilde van dat wat tot dan toe in de historiografie was aangenomen. Door de grote aandacht van eerdere historici voor de groep vluchtelingen die zich in de Republiek ontpopte tot de intellectuele bakermat van de Verlichting en strijders voor religieuze vrijheid, zoals de beroemde denker Pierre Bayle, werd deze kleine groep gelijkgeschakeld met alle hugenoten. Door zich te richten op de 'gewone' hugenoot en diens ervaring, kwam Van der Linden al snel tot andere conclusies. 'Het blijkt dat slechts tien procent van de hugenoten echt vluchtte', vertelt hij. 'Negen-tig procent bleef gewoon in Frankrijk en bekeerde zich tot het katholicisme. Van harte natuurlijk niet, maar om te overleven.' Het was immers niet voor iedereen mogelijk om Frankrijk te verlaten. 'Waar ga je heen? Heb je geld? Ken je mensen? Dat speelt natuurlijk ook allemaal een rol. Het is

niet: ik heb mijn geloof, dus ga ik. Er lag veel meer achter, het was voor iedereen een gigantisch sociaaleconomisch proces.'

De oorzaak voor de onbekendheid van deze kant van het verhaal ligt volgens Van der Linden bij de overleveraars zelf. 'Het verhaal dat wij nu kennen, is het verhaal dat de hugenoten zelf graag vertelden, en ook in de historiografie: wij zijn de helden, wij hebben geleden voor ons geloof en wij hebben die grote bijdrage geleverd aan de economie. Maar als je een beetje gaat wroeten in archieven, dan kom je er gauw achter dat ze zo'n verhaal wel aan zichzelf moesten vertellen om zin te geven aan hun bestaan', legt hij uit. 'Ze zaten al vijftien jaar in de Republiek en het was duidelijk dat ze niet snel naar hun thuisland konden terugkeren. Ze vertelden dit verhaal om zichzelf een identiteit als vluchteling te geven in een nieuw land. Afstammelingen van deze hugenoten in de negentiende en twintigste eeuw bleven zich vastklampen aan dit verhaal, door zich voor te stellen als nazaten van glorieuze helden. Dat verschaft hun een identiteit, maar of het nu precies is wat er is gebeurd, is een ander verhaal.'

Herinneringen als scheidslijn

Deze doorwerking van herinneringen bleef Van der Linden interesseren. Na de afronding van zijn proefschrift diende hij daarom in 2015 bij de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO) een voorstel in voor het onderzoeksproject *Divided by Memory*. Hij wilde graag onderzoek doen naar de nawerking van oorlog, en breder gezien het bereiken van vrede. Is vrede de afwezigheid van oorlog, of is het een proces waaraan je moet werken en dat onder spanning staat? Volgens Van der Linden is er voor het bereiken van vrede meer vereist dan het neerleggen van wapens, omdat herinneringen aan de oorlog blijven doorwerken.

Van der Linden onderzocht dit aan de hand van de casus van de Franse godsdienstoorlogen. Na het afronden van zijn proefschrift bleef hij namelijk met de vraag achter waarom Lodewijk in 1685 het Edict van Nantes herriep, en waarom het hele land hierin meeding. Hij vermoedde dat dit 'niet op het conto van één koning in Parijs kon worden geschreven', en kwam met de hypothese dat de herinneringen die mensen hadden aan het religieuze conflict een rol moeten hebben gespeeld. 'Er was vier decennia oorlog gevoerd waardoor een hele generatie opgroeide tijdens een bloedige burgeroorlog met belegeringen, veldslagen, hongersnood en vluchtelingenstromen.' Bovendien stonden de twee partijen niet alleen tegenover elkaar op het slagveld, maar ook in één stad, waardoor mensen wantrouwig naar elkaar werden. Een formele beëindiging van deze oorlog in 1598 door het Edict van Nantes betekende daarom nog niet dat de Fransen meteen weer in vrede konden samenleven. 'Mijn hypothese was dat mensen die herinneringen aan dat conflict niet kwijtraken',

vertelt Van der Linden. ‘Ze blijven er decennialang mee zitten en bedelen zichzelf een slachtofferrol toe, waarbij de protestanten beweren geleden te hebben onder de katholieke vervolging, terwijl de katholieken beweren dat de protestanten de slechteriken zijn. Wanneer deze narratieven in stand blijven en worden doorgegeven aan de volgende generatie, kom je nooit uit deze vicieuze cirkel. De protestanten en katholieken waren dus divided by memory. Dat is misschien een betere verklaring waarom het misgaat dan de herroeping van het edict door één man. Officieel is er vrede, maar onder de oppervlakte blijven de groepen verdeeld, waardoor het uiteindelijk in 1685 tot een uitbarsting komt.’

Om zijn hypothese te toetsen, ging Van der Linden op lokaal niveau te werk. Hij wilde zich distantiëren van de *top-down* politieke benadering, volgens welke een besluit van één koning een als voldoende voorwaarde voor verandering wordt beschouwd. In plaats daarvan onderzocht hij de ‘gewone’ mensen, hoe zij het verleden herinnerden en waarom zij dit op een bepaalde manier deden. Hij onderzocht dit aan de hand van drie steden – het protestantse La Rochelle, het katholieke Lyon, en het religieus gemengde Montpellier. Voor elk van deze steden vroeg Van der Linden zich af wat mensen zich door de eeuwen heen herinnerden van de godsdienstoorlog, op welke manier ze zich dit herinnerden en wat voor impact herinneringen hadden op de historische gebeurtenissen in de stad. De uitkomst van dit onderzoek bevestigde zijn hypothese. ‘Ik kwam erachter dat mensen zich na 1670 bijvoorbeeld nog steeds druk maakten om de beeldenstorm die ruim een eeuw eerder had plaatsgevonden. Ze wezen naar de andere partij alsof zij dit hadden gedaan, terwijl die mensen en zijzelf pas na deze beeldenstorm waren geboren.’ Dit narratief kwam ook op andere vlakken tot uitdrukking, bijvoorbeeld in schilderijengalerijen. ‘Katholieke en protestantse edellieden hingen schilderijen op van bepaalde figuren die een rol speelden in het conflict. Protestanten kozen bijvoorbeeld Calvijn en Hendrik IV en katholieken hadden Filips II of de paus aan de muur hangen. Via deze schilderijen lieten ze zien aan welke kant ze stonden, en daarmee welke variant van het verhaal ze zich vooral wilden herinneren en welke variant minder. Dat betekent ook dat je bepaalde dingen moet vergeten. Je maakt een eigen canon van je verleden.’

Dit heet met een officiële term ‘herinneringspolitiek’. Op onze vraag wat dit concept precies inhoudt, antwoordt Van der Linden ‘het politiek inzetten van herinneringen’ en stelt ons vervolgens de tegenvraag wat een herinnering is. ‘Volgens sociologen is er een verschil tussen de individuele herinnering, die we allemaal hebben, en de collectieve herinnering’, legt hij uit. ‘Biologisch gezien kan er eigenlijk geen collectieve herinnering zijn, maar toch accepteren wij dat een groep mensen een gedeelde herinnering kan hebben aan het verleden, die bovendien de identiteit van die groep bepaalt. Denk aan 4 en 5 mei: deze herinnering aan de oorlog beschouwen wij als een uiting van Nederlandse identiteit.’

Doordat deze collectieve herinnering invloed heeft op onze groepsidentiteit, kan deze herinnering door een groep worden ingezet tegen een andere groepering of als afbakening fungeren. Hierdoor kent de collectieve herinnering ook een politieke component. Herinneringspolitiek is dus niet alleen wat mensen herinneren, maar ook hoe ze dat inzetten tegen een ander om hun eigen identiteit te bevestigen.

Van fouten kun je leren

Het onderzoek van Van der Linden naar herinneringspolitiek, religieuze conflicten en co-existentie is ook voor de huidige tijd relevant. Volgens hem is de religieuze diversiteit waar we vandaag de dag mee te maken hebben, ontstaan in de vroegmoderne tijd. 'Dit is eigenlijk dé tijd waarin het allemaal begint, omdat er zoveel breuken zijn met alles wat daarvoor gaande is. Denk bijvoorbeeld aan de Reformatie. De religieuze diversiteit ontstaat vanaf 1517, maar met de erfenis ervan worstelen we nog steeds.' Hij wijst op Noord-Ierland, waar de geloofskwesties van vier eeuwen geleden nog steeds in dusdanige mate spelen dat de bewoners meelopen in marsen voor gebeurtenissen die eeuwen geleden plaatsvonden. 'Of denk aan de Balkan, waar je moslims en christenen samen ziet, of aan Rwanda, waar mensen ook nog lang niet klaar zijn met het verleden. Hoe ga je om met mensen van verschillende religieuze, culturele en etnische achtergrond?' Dit zijn volgens Van der Linden vraagstukken waar we in Europa serieus over moeten gaan nadenken vanuit het kader van de vroegmoderne tijd, omdat toen migratiestromen, religieuze vluchtelingen en het religieuze anders-zijn ontstonden. Niet alleen veel van de problemen omtrent religieuze diversiteit waarmee we vandaag de dag worstelen kennen hun oorsprong in de vroegmoderne tijd, maar ook de oplossingen zijn in deze periode te vinden, aldus Van der Linden. 'In de Republiek werden andersgezinden niet vervolgd, maar werden katholieken oogluikend toegestaan en werden zelfs joden verwelkomd. Hoe gingen ze hier precies mee om? Ik denk dat we hier nog heel wat van kunnen leren.'

Van der Linden vindt het dan ook belangrijk om de actuele relevantie van zijn onderzoek te benadrukken en de lijn naar het heden te trekken. 'Dat is ook eigenlijk je taak als historicus', meent hij. 'Je wilt de mensen bijbrengen hoe we vroeger met bepaalde problemen omgingen en wat we daar nu van kunnen leren. Juist de historicus is in staat om te reflecteren en naar de lange termijn te kijken in plaats van ad-hocconclusies te trekken.' Toch beseft de onderzoeker dat het verleden en het heden geen een-op-eenrelatie hebben, waardoor er niet zomaar lessen kunnen worden getrokken uit het verleden. 'Maar het verleden laat je wel zien waar bijvoorbeeld vrede mislukte. Ik denk dat je een hoop kunt leren van dingen die misgaan, meer dan van de succesverhalen van het verleden. Dat zijn de verhalen die mensen graag willen horen, maar juist als

iets misgaat, moet je wakker worden en denken: misschien moet ik dat de volgende keer op een andere manier proberen.'

Eén van de lessen die Van der Linden uit zijn onderzoek haalt, is dat een formeel besluit niet per se betekent dat dit ook de maatschappij zelf verandert. Hoewel de hugenoten tot 1685 voor de Franse wet in grote mate gelijk waren aan katholieken, zorgden herinneringen aan de godsdienstoorlogen ervoor dat hier in de praktijk niet naar werd gehandeld, waardoor hugenoten zich bedreigd bleven voelen. Hetzelfde geldt voor Nederland in de huidige tijd. Hoewel iedereen voor de wet gelijk is, blijven mensen met een niet-Nederlands klinkende achternaam in de praktijk moeilijker aan een baan of woning te komen, waardoor discriminatie en in- en uitsluiting nog steeds aan de orde van de dag zijn. 'Als je echt tolerantie en co-existentie wilt bereiken in een samenleving, dan vereist dat meer dan wat wetten', concludeert Van der Linden. 'Vrede en samenleven is een proces, dat is niet iets wat er opeens is. Dat moet je elke dag weer bevechten en bereiken.'

Het (online) docentschap

Naast het doen van onderzoek geeft Van der Linden ook onderwijs. Als docent heeft hij al verscheidende manieren van lesgeven voorbij zien komen. Van een-op-eentutorials in Cambridge – waarbij de student elke week een paper schrijft bij een docent over een onderwerp dat hij of zij interessant vindt – tot klassikale hoorcolleges in Frankrijk, waar docenten vaak drie uur lang oren. Na de afronding van zijn onderzoeksproject *Divided by Memory* is Van der Linden sinds september 2019 als docent en onderzoeker werkzaam aan de Radboud Universiteit. Hoewel de combinatie van onderzoek en onderwijs soms zwaar kan zijn, ziet Van der Linden er ook de meerwaarde van in. 'Ik kan de kennis die ik heb opgedaan gelijk doorgeven aan de studenten. Als ik met een onderzoek bezig ben, kan het soms vier of vijf jaar duren voordat je een resultaat hebt. Hier geef ik een paar weken college en ik zie meteen het effect.' Hij ziet zijn werkgroepen dan ook als een soort laboratoria. 'Ik ontdek hierdoor wat studenten van het onderwerp en mijn verrichte onderzoek vinden. Bovendien krijg ik door de discussies die we voeren en de papers die ze schrijven een andere kijk op het onderwerp.'

Vanwege de huidige toestand vragen we hem ook naar zijn mening over en ervaring met onlineonderwijs. 'Liever niet natuurlijk!' is zijn eerste reactie. 'Ik ben heel erg van het groepswork en het actief met de stof bezig zijn. Maar dit is digitaal heel moeilijk.' Toch ziet Van der Linden ook voordelen. 'Ik merk wel dat de studenten nu beter voorbereid zijn, omdat je niet meer kunt wegduiken achter de schouder van je buurman.' Desalniettemin geeft hij de voorkeur aan les op de campus, omdat het communiceren dan toch wat gemakkelijker gaat. 'Ik kan hier geen lichaamstaal meer zien, terwijl je zoveel haalt uit hoe mensen zitten

en wat ze doen of niet doen. Nu zie ik alleen maar een gezichtje door een klein schermpje heen. Dat is toch niet helemaal hetzelfde.'

Vooruitzichten voor de toekomst

Gevraagd naar waar hij nu mee bezig is en wat zijn toekomstplannen zijn, antwoordt Van der Linden enthousiast dat hij bezig is aan een tweede boek dat een neerslag zal zijn van de opgedane inzichten uit zijn onderzoeksproject *Divided by Memory*. 'Ik heb al vier artikelen geschreven, dus het meeste materiaal ligt er al. Nu is het een kwestie van de pen oppakken en gaan schrijven.' Daarnaast denkt hij na over een nieuw onderzoeksproject over *transitional justice*. 'Dat is een term van de VN [Verenigde Naties, JT]. Het is het idee dat je na een conflict mechanismen moet inzetten om vrede te bereiken', licht hij toe. 'De wapens neerleggen is misschien het begin van vrede maken, maar daarna moet je er nog wat voor doen.' Van der Linden legt uit dat dit via een scala aan mechanismen kan, zoals straftribunalen – denk aan het Joegoslaviëtribunaal – of door middel van waarheids- en verzoeningscommissies, zoals die in Zuid-Afrika en Zuid-Amerika zijn opgezet: de daders en slachtoffers kunnen tegenover deze commissies hun verhaal doen en er worden geen straffen uitgedeeld. Ook meer informele instrumenten kunnen worden ingezet, zoals monumenten of herdenkingen om mensen samen te brengen.

'Dit soort mechanismen vinden we heel modern, maar ik vroeg me af: hoe zat het eigenlijk vroeger? Deden de mensen toen ook al aan transitional justice? De term is opgekomen in de jaren negentig van de vorige eeuw in de nasleep van de Koude Oorlog, maar al gauw kwam ik erachter dat de uitdaging voor samenlevingen om van oorlog naar vrede te komen niet nieuw was.' Als voorbeeld noemt hij niet alleen de godsdienstoorlogen in Frankrijk, maar ook de Engelse burgeroorlogen, de Nederlandse Opstand, de Franse Revolutie en de Amerikaanse Burgeroorlog. 'Er zijn ontzettend veel conflicten geweest vóór de jaren negentig waarin deze uitdaging lag', concludeert hij. 'Ik denk daarom na over een project waarin ik historische voorbeelden wil gebruiken om te onderzoeken hoe eerdere samenlevingen met transitional justice omgingen en welke impact dit had op vrede en verzoening.' Van der Linden vermoedt dat we hiervan ook kunnen leren voor de toekomst. Als actueel voorbeeld noemt hij het conflict in Syrië. 'Stel dat dit eindigt, dan komt er een einde aan een lastig conflict met vele partijen, mosterdgasaanvallen, bombardementen, vluchtelingen, hongersnood, marteling. Hoe gaan die mensen ooit weer één Syrië vormen? Je zou dan misschien iets kunnen leren van hoe mensen vroeger met soortgelijke situaties omgingen', denkt Van der Linden. 'Welke instrumenten gebruikten zij, en welke werkten en welke niet, en waarom? Ik wil echt proberen om dit onderzoek ook te koppelen aan hedendaagse uitdagingen.'

Naast zijn eigen onderzoek hoopt Van der Linden in de toekomst ook samen met anderen projecten op te kunnen starten. Binnen de Radboud Universiteit maakt hij deel uit van de onderzoeksgroep *Categories Contested*, die onderzoek doet naar het idee dat categorieën nooit vaststaan, maar dat er altijd conflict is. Van der Linden onderzoekt hierbinnen hoe mensen elkaar in het verleden constant bevochten en welke categorieën ze hierbij gebruikten om elkaar in te sluiten en anderen uit te sluiten. 'We zijn er als groep over aan het nadenken om misschien een gezamenlijk project op te starten of gezamenlijke publicaties uit te brengen. Afgelopen jaar was het voor mij nog vooral verkennen. Dit studiejaar wil ik ontdekken wat we verder kunnen uitbouwen en samen kunnen bereiken.'

Noot: dit interview werd afgenomen in juni 2020. Begin november werd bekendgemaakt dat Van der Linden een prestigieuze VIDI-beurs kreeg toegekend door de NWO. Zijn nieuwe project, *Building Peace. Transitional Justice in Early Modern France*, zal onderzoek omvatten naar de langetermijneffecten van transitional justice in de nasleep van de Franse godsdienstoorlogen. Helaas bood de Radboud Universiteit hem geen vast contract, dus zal hij in september 2021 vertrekken naar de Rijksuniversiteit Groningen om daar zijn project uit te voeren. Van der Linden: 'Ik vind het heel jammer dat ik niet in Nijmegen kan blijven. Ik ben me in korte tijd zeer gaan hechten aan de enthousiaste studenten en docenten van de opleiding Geschiedenis. De Radboud Universiteit zal dus altijd een warm plekje in mijn hart behouden!'

Boeken top vijf

Rutger Kramer

Hoe je het ook wendt of keert, een Boeken top vijf is een persoonlijkheidstest. Dat maakt het lastig om voor het een of het ander te kiezen. Uiteindelijk is ook deze lijst immers maar een momentopname: 'het hangt ervan af', zoals ik zelf vaak pleeg te zeggen. Vandaar dat ik ervoor heb gekozen om niet per se mijn favoriete boeken in mijn vakgebied te noemen, of de romans die ik op de een of andere manier 'het beste' vind. In plaats daarvan zijn hier de boeken waarvan ik het idee heb dat ze mij, in zekere zin buiten mijn vakgebied om, hebben gevormd tot de historicus, docent en onderzoeker die ik nu ben.

Douglas Adams, *The Hitchhiker's Guide to the Galaxy* (a trilogy in five parts) (1979-1992)

Ik kocht deze serie als omnibus bij de Broese in Utrecht, dus eigenlijk heb ik de vijf boeken (*The Hitchhiker's Guide to the Galaxy; The Restaurant at the End of the Universe; Life, the Universe and Everything; So Long, and Thanks for All the Fish; Mostly Harmless*) altijd als één boek beschouwd en ook als zodanig gelezen. En wel zo vaak dat ik nog steeds hele stukken uit mijn hoofd kan opzeggen. Tussen alle grappen en absurditeit zit zoveel filosofie en levensbeschouwing dat je er een leven lang mee vooruit kan. Het is een boek met vele gezichten en boodschappen, en bevat vele lessen die een intellectueel aangelegde tiener kunnen aanspreken: een gezond cynisme tegenover autoriteitsfiguren; het idee dat elk individu volkomen betekenisloos is op een kosmische schaal, maar tóch een belangrijke rol kan spelen in het leven van al die anderen; en de realisatie dat toeval er niet alleen gewoon bij hoort in het leven, maar misschien wel de belangrijkste drijvende kracht van het universum is. Daarnaast – misschien wel belangrijker – is de *HH2G* een schoolvoorbeeld van de manier waarop een auteur zijn extreem rake observaties en 'diepe' boodschappen kan verpakken in een dosis humor, en heilige huisjes omver kan trappen met een brede – doch cynische – grijns. Hoewel ik het boek al een tijd niet meer heb gelezen, vertegenwoordigt het voor mij het ideaal dat wijsheid niet altijd serieus hoeft te zijn en dat er ondanks alles altijd nog wel iets te lachen valt (in elk geval voor de toeschouwers).

Theun de Vries, *Ketters. Veertien Eeuwen Ketterij, Volksbeweging en Kettergericht* (1982)

Misschien wel het eerste 'echte' geschiedenisboek dat ik las, en zeker een

boek dat van grote invloed is geweest op mijn latere besluit om me in de Middeleeuwse geschiedenis te gaan verdiepen. Het is ook een boek waar ik veel aan moest denken tijdens het themacollege 'Kerk, Keizers en Ketterij' dat ik afgelopen semester met veel plezier heb gegeven. In *Ketters* beschrijft De Vries de geschiedenis van West-Europa aan de hand van de vele 'ketterse' bewegingen die zich in de loop der eeuwen om verschillende redenen tegen de kerkelijke hiërarchie hebben gekeerd. Voor hem was deze non-conformiteit een van de belangrijkste motoren achter de geschiedenis – van de ketterij van Jezus tot het definitief uiteenscheuren van de Katholieke Kerk in de zestiende eeuw, waren het volgens hem altijd de underdogs die uiteindelijk de grootste veranderingen teweegbrachten. De Vries was een doorgewinterde marxist en het is niet geheel verrassend dat we dat terugzien in de manier waarop hij deze underdogs in zijn verhaal neerzet. Steeds weer legt De Vries de nadruk op de klassenverschillen tussen de overkoepelende Kerk en de kritische ketters. Dat had ik niet per se door toen ik het boek voor het eerst uit de boekenkast van mijn ouders trok, natuurlijk. Toen was ik eerder onder de indruk van de manier waarop De Vries, een romanschrijver, geschiedenis tot leven wist te brengen. Later pas kwam ik erachter dat dat misschien wel juist kwam doordat hij zijn eigen idealen niet probeerde te verbloemen, maar eerlijk aangaf waar hij zelf stond in het debat. *Ketters* werd zo dus een masterclass in het schrijven van toegankelijke boeken waarin getoond wordt dat feit en fictie elkaar niet in de weg hoeven te zitten.

Thea Beckman, *Verzamelde Werken (1970-1994)*

Ik kon echt niet kiezen tussen alle boeken van Beckman die ik tijdens mijn jeugd jaren heb gelezen, in de tijd dat de uitgeverij Lemniscaat heer en meester was over mijn boekenkast. Uiteindelijk is het in dit geval meer de auteur dan de individuele werken waar ik iets aan gehad heb. Waar *Ketters* van De Vries me leerde dat geschiedenis als vak niet per se ontoegankelijk hoefde te zijn, was Beckmans werk net zo goed een *gateway drug* naar de Middeleeuwen omdat het haar als geen ander lukte om de geschiedenis – vooral de mensen die toen leefden, niet de dingen die gebeurden – tot leven te brengen en duidelijk te maken dat hun verhaal nu nog steeds iets betekent. Je kan haar anachronisme verwijten, maar het maakt het feminisme van Trijn van Leemputte, Marie-Claire en Hasse Simonsdochter, of het gevoel voor *social justice* van Dolf van Amstelveen en Jiri Rambor er niet minder realistisch op. Beckman daagt ons uit om ons voor te stellen dat mensen altijd op zoek zijn geweest naar vrede en gerechtigheid, en dat er altijd mensen zijn geweest die daarvoor buiten de gebaande paden durfden te treden of de grenzen van het toelaatbare wilden opzoeken. En passant lukte het haar ook om dit alles alsnog in een extreem goed onderzochte wereld neer te zetten. Mijn introductiecollege over de Honderdjarige Oorlog is lange tijd gebaseerd geweest op

de *Rad van Fortuin*-trilogie (en, om eerlijk te zijn, *Het Woud der Verwachting* van Hella Haasse)!

Larry Gonick, *The Cartoon History of the Universe* (1990-2002)

Larry Gonicks strips zijn in feite een combinatie van de drie bovenstaande werken. Zijn boeken, een soort holistische en hilarische *Van Nul Tot Nu*, zijn volkomen respectloos over de autoriteiten die 'geschiedenis maken', maar met een goed oog (en, op zijn eigen vreemde manier, liefde) voor de mensen die in het verleden leefden. Hij kan als geen ander uitleggen hoe grote gebeurtenissen in elkaar grijpen, zonder ooit uit het oog te verliezen dat de willekeur regeert en er pas achteraf zin aan gegeven kan worden. En: hij gebruikt zijn fantasie, maar wel op een manier die laat zien dat hij de verhalen van weleer echt goed in de vingers heeft. Dit zijn stripboeken met voetnoten! Een groot deel van de humor komt voort uit de manier waarop hij de beeldspraak in het *Epos van Gilgamesj*, de Hebreeuwse Bijbel, Herodotos, of Gregorius van Tours letterlijk weergeeft. Iedereen die zich bezighoudt met Karel de Grote, bijvoorbeeld, zou moeten zien hoe belachelijk de keizer er eigenlijk uit zou zien als we Einhards beschrijving in de *Vita Karoli* serieus nemen! En dat is precies de kracht van deze boeken: hoewel Gonick een duidelijke stempel op 'zijn' geschiedschrijving heeft gedrukt, is het vooral een uitnodiging om altijd weer terug te gaan naar de bronnen zelf, en te achterhalen hoe men destijds zélf dingen wist te verbeelden. Niet slecht voor een wiskundige!

Graham Robb, *The Discovery of France* (2007) / Simon Winder, *Danubia* (2013)

Ik ga nog eens valsspelen en een tweetal boeken ter afsluiting opschrijven. Ik heb ze kort na elkaar gelezen en er min of meer dezelfde 'lessen' uit getrokken, dus het is tot op zekere hoogte gerechtvaardigd. Robb en Winder presenteren elk hun visie op (de geschiedenis van) een stuk Europa aan de hand van het erfgoed en het landschap dat nu nog zichtbaar is – en hoe men daarmee omgaat. Robbs 'ontdekking' van Frankrijk gaat uiteindelijk over de geschiedenis van het idee dat 'Frankrijk' überhaupt een ding is; niet omdat de koning of de historicus het zegt, maar omdat de mensen die er woonden steeds beter in staat waren om zich te verplaatsen, onderling te communiceren, en zich voor te stellen dat hun wereld groter was dan lange tijd werd ervaren. Winders *Danubia* is een beschouwing van de manier waarop het landschap waardoor mensen zich verplaatsen, de monumenten en musea daarin, de taal die gesproken wordt en de verhalen die verteld worden, de geschiedenis van een gebied veel meer beïnvloeden dan boeken, bronnen en 'harde feiten'. Beide boeken populariseren al doende extreem complexe ideeën over identiteit, nationalisme en hoe daarmee om te gaan in een (post)moderne wereld. Verre reizen maken helpt daarbij. Belangrijker nog is het echter

om de vele verhalen die je onderweg hoort tegelijkertijd te accepteren én kritisch langs de meetlat van het gezonde verstand te leggen. Het is een aanpak waarvan we op reis naar het verleden ook nog het een en ander kunnen leren.

In deze rubriek vertelt een alumnus iets over zijn of haar loopbaan na een studie Geschiedenis in Nijmegen. In dit nummer is het woord aan Vanessa Jolink (1979), die in 2004 afstudeerde.

Geschiedenisstudenten zijn vaak breed geïnteresseerd. Zo ook Vanessa Jolink, die daardoor in 1997 moeite had met het kiezen van een vervolgopleiding. Haar brede interesse leidde tot een twijfel over drie studies: Scandinavische talen letterkunde, Duitse taal-en letterkunde, de taal waarmee ik, wonende aan de grens tussen Gelderland en Duitsland, was opgegroeid.' Hoewel ze met enthousiasme begon, kwam ze er al snel achter dat het bestuderen van een taal haar niet helemaal lag. 'De geschiedenisvakken bij deze studie vond ik echter wel heel erg leuk.' Daarom was de beslissing in 1998 snel gemaakt: ze stapte over naar Geschiedenis.

Hier wist ze haar belangstelling voor geschiedenis en Scandinavië te combineren. Ze volgde allerlei vakken bij andere studies, waaronder Oud-Noords aan de Universiteit van Amsterdam, en studeerde in 2002 een half jaar aan de universiteit van Lund (Zweden), wat ze als 'een geweldige ervaring!' bestempelt. Het studeren in Nijmegen beviel ook goed, al was het hard werken. Ze herinnert zich 'de vele opdrachten die we moesten inleveren', de (soms vervelende) aanwezigheidsplicht en de hoorcolleges. Bij deze laatste staat professor Raedts haar nog helder voor de geest. 'Hij kon zo mooi en bevolgen vertellen over de middeleeuwen en religie, als scriptiebegeleider was hij heel enthousiast en inspirerend!' Op de vraag wat haar het meest is bijgebleven van haar studie, antwoordt ze haar studententijd in Nijmegen. Het was de basis voor een intensief sociaal leven met nieuwe vriendschappen, gezamenlijke etentjes, avondjes in de kroeg of de concertzaal 'en vooral ook de leuke en interessante onderlinge (politieke) discussies en de vele bakjes koffie in de Rafter'. De hechte vriendengroep die zo ontstond, bestaat nog steeds. 'Nu nog proberen we twee keer per jaar met zijn allen af te spreken, waaronder een avond tijdens de Vierdaagse.'

In 2004 studeerde Vanessa af op de aanwezigheid van Vikingen in Nederland in de negende eeuw. Hiermee kwam er voor haar een einde aan haar studententijd en startte het werkende bestaan. Deze start liep wat stroef, omdat ze moeite had met het vinden van een baan die bij haar paste. 'Wat waren de beroepsmogelijkheden, behalve leraar worden? Het enige wat actief werd aangeboden was de opleiding voor het behalen van

de eerstegraads bevoegdheid voor het geven van Geschiedenis. Studenten worden daar gelukkig nu veel beter op voorbereid.' Na een zoektocht kwam Vanessa uiteindelijk terecht in de archeologie – een veld waar ze tijdens haar studie al geïnteresseerd in was geraakt toen ze voor haar scriptie gebruikmaakte van archeologische vondsten. Ze mocht aan de slag als datatypiste bij een commercieel bedrijf, maar maakte al snel de overstap naar de gemeente Eindhoven, waar ze na haar studie was gaan wonen. 'Ik zag in de krant een artikel staan over een onderzoek dat zou gaan starten in Eindhoven en was meteen geïnteresseerd. Zo'n interessante opgraving en dan nog wel in mijn eigen stad was een geweldige kans. Ik heb daarop een open sollicitatie geschreven en werd aangenomen.'

Een goede keus, want hier maakte ze 'een geweldige opgraving van een kerk en kerkhof' mee. De huidige Catharinakerk in het centrum van Eindhoven onderging een intensieve archeologische opgraving waarbij het koor van de afgebroken middeleeuwse kerk en bijbehorend grafveld uit de periode 1200-1850 werden opgegraven. 'Voor het eerst ter wereld werden tijdens een archeologisch onderzoek op grote schaal en met forensische technieken DNA-monsters uit menselijke skeletten gehaald', legt ze uit. 'Het was een opgraving met ook een medische vraagstelling wat veel publiek en (internationale) pers trok.' Voor Vanessa was vooral dit publiekselement speciaal. 'Het was een echte publieksopgraving. Er was een educatief centrum bij de opgraving ingericht met een tentoonstelling en je kon de archeologen, fysisch antropologen en de vele enthousiaste vrijwilligers aan het werk zien en vragen stellen', vertelt ze enthousiast. 'Zes dagen in de week waren we aan het werk. Vele inwoners en schoolklassen hebben een bezoek gebracht.'

Behalve met interessante opgravingen, kwam Vanessa tijdens haar werk als beleidsmedewerker archeologie ook in aanraking met ruimtelijke ontwikkeling. 'Als beleidsmedewerker archeologie maak je onderdeel uit van het team Ruimtelijke Ontwikkeling, want archeologie is een verplicht onderdeel bij ruimtelijke projecten en trajecten. In een klein team bij de gemeente leer je integraal werken waardoor mijn interesse en kennis van het ruimtelijk domein vergroot werd.' Dit zorgde ervoor dat ze zich steeds verder ontwikkelde in het domein Ruimtelijke Ontwikkeling en Cultuurhistorie. 'Het samenspel en het afwegen van belangen in grote ruimtelijke projecten als een herziening van het bestemmingsplan buitengebied of het opstellen van nieuw beleid op het gebied van archeologie of oude akkers is heel interessant!' Tegenwoordig is ze dan ook werkzaam als coördinator van het team Ruimtelijke Ontwikkeling bij de gemeente Reusel-De Mierden, 'een kleine Brabantse plattelandsgemeente met veel ambities en interessante projecten'. Hier werkt ze met een relatief klein team aan grote projecten, zoals een project over energietransitie waarbij een aanvraag kwam vanuit een vereniging voor groene energie voor het plaatsen van elf windmolens.

In haar loopbaan heeft Vanessa veel profijt gehad van haar studie. 'Wij leerden in mijn studietijd casussen van meerdere invalshoeken te bekijken en te beargumenteren. Denk aan culturele, sociaaleconomische en politieke stromingen. Ook moesten we veel opdrachten (vaak met tijdsdruk) inleveren. De vaardigheden die we daarmee ontwikkeld hebben, zoals analytisch en strategisch denken, argumenteren en schrijven van stukken, maken een historicus tot een breed inzetbare en waardevolle medewerker.' De Nijmeegse geschiedenisstudent heeft volgens haar nog een extra kwaliteit. 'Wat ik uniek vind aan de Nijmeegse historicus is de maatschappelijke en veelal politieke betrokkenheid. Veel van mijn medestudenten zijn dan ook aan de slag gegaan bij overheden of in de politiek.' In haar huidige functie ziet Vanessa eveneens een directe link met haar studie. 'Geschiedenis is overal, ook juist binnen mijn werk in het ruimtelijk domein. Geschiedenis en cultuurhistorie geven identiteit en betekenis aan bijvoorbeeld locaties en landschappen, waarmee deze waardevol worden.' Ze concludeert daarom tevreden dat ze van haar studie haar werk heeft kunnen maken. Aan de huidige geschiedenisstudent geeft ze dan ook graag het advies: 'Volg je hart en je interesses, dan kom je er wel!'

(Advertentie)

Pen Shop

**Van Welderenstraat 40
Nijmegen
Tel. 024-3229032**

Schatgraven in een boekencollectie

De handschriften van de Universiteitsbibliotheek Nijmegen

Eefje Roodenburg

De Bijzondere Collecties van de Universiteitsbibliotheek Nijmegen (UBN) zijn in het bezit van een interessante en veelzijdige handschriftencollectie, die weinig bekendheid geniet. Onterecht, weten de onderzoekers en studenten die met deze boeken in aanraking komen. Om de ruim 600 unieke werken bij een steeds grotere groep gebruikers en geïnteresseerden op het netvlies te krijgen en de collectie goed vindbaar te maken voor onderwijs en onderzoek, is meer aandacht voor de handschriften nodig. In samenwerking met het programma Radboud Erfgoed zal de voorliggende periode onder andere in het teken staan van het inventariseren en in kaart brengen van de collecties die zelfs voor de beheerders ervan nog altijd voor verrassingen zorgen. Vaak genoeg voelen wij ons schatgravers. Deze bijdrage geeft een korte schets van de handschriftencollectie en beschrijft de eerste stappen in de zoektocht naar het onbekende op nog onontgonnen terrein.

De collectie

Ondanks de nog jonge leeftijd van de Radboud Universiteit beschikt haar bibliotheek over een aanzienlijke collectie handgeschreven boeken. Sinds de oprichting van de Katholieke Universiteit in 1923 is de handschriftencollectie opgebouwd, veelal door schenkingen van katholieken die hun steentje wilden bijdragen aan de nieuwe universiteitsbibliotheek. Dit gebeurde echter zeker ook door de aankoop van enkele handschriften en de verwerving van omvangrijke collecties zoals die van de redemptoristen en de dominicanen. Inmiddels bestaat de collectie uit ruim 600 handschriften, waarvan er 150 middeleeuws zijn. Dit is inclusief de collectie uit klooster Soeterbeeck te Deursen, waarvoor de bibliotheek zorg draagt.

De vele schenkingen van zowel individuele personen als instanties hebben de verzameling mede gevormd tot de veelzijdige collectie die ze nu is. Al vanaf het eerste uur hebben deze schenkers hun kostbare bezit beschikbaar gesteld ten behoeve van onderzoek en onderwijs. Helaas weten we maar weinig van de eerste schenkers en hun bijdragen, omdat het archief van de universiteitsbibliotheek in 1944 volledig in vlammen is opgegaan. Van dit deel van de handschriften is meestal niet meer bekend hoe ze in de collectie terecht zijn gekomen. Voor informatie over de herkomst zijn we daarom voornamelijk aangewezen op de gegevens en gebruikersnotities die in de boeken zelf te vinden zijn. Gelukkig bleven de giften ook na de oorlog binnenkomen. Een van de belangrijke

Afbeelding 1. Een selectie handschriften uit de collectie van de dominicanen van het Albertinum te Nijmegen. Bron: Universiteitsbibliotheek Nijmegen (UBN).

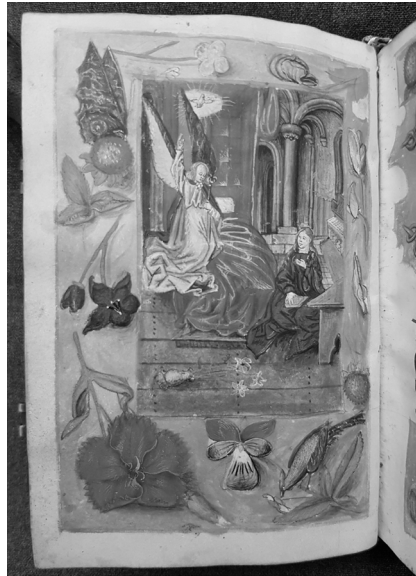
schenkers in deze periode was Mgr. dr. P.J.M. van Gils, leraar te Rolduc [een voormalige abdij in het bisdom Roermond, red.] en groot pleitbezorger van de oprichting van een katholieke universiteit. In 1948 schonk hij minstens een tiental middeleeuwse handschriften. Dit zijn met name devotionele werken, waaronder een verzamelhandschrift met onder andere een gedeelte van de *Imitatio Christi* van Thomas van Kempen. Ook de heer W.J.A. Arntz heeft een aanzienlijke gift op zijn naam staan. Bij de opening van het huidige bibliotheekgebouw in 1968 schonk hij tien middeleeuwse handschriften, waarvan tenminste de helft gebedenboeken. Ontegenzelijk zijn dit zeer kostbare schenkingen geweest, en dan niet alleen wat betreft de financiële waarde.

De handschriftencollectie is niet alleen gevormd door schenkingen. Door de jaren heen heeft de UBN ook aankopen gedaan. Meestal betrof dit een enkel handschrift. Toch werden er ook grotere handschriftencollecties verworven, bijvoorbeeld als onderdeel van de aankoop van de omvangrijke kloostercollecties van de redemptoristen te Wittem in 1975 en de dominicanen te Nijmegen in 1996.

Met name de redemptoristencollectie heeft bijgedragen aan de uitbreiding van de groep zeer luxe middeleeuwse handschriften in de collectie. Het boekje dat de meeste bekendheid geniet is Hs 309, een laat-middeleeuws getijdenboek uit de Zuidelijke Nederlanden, kleurrijk versierd en voorzien van gedetailleerde miniaturen (zie afbeelding 2).¹

1 Zie Miranda Bloem, 'De dubbele Annunciatie' in: Hans Kieshorst en Kees Veelen-turf eds., *Belangrijk Boekenbezit. Een bloemlezing uit de Bijzondere Collecties van de Universiteitsbibliotheek Nijmegen* (Utrecht 2017) 32-33.

Afbeelding 2. Een bladzijde uit het kleurrijk versierde, laatmiddeleeuwse getijdenboek, circa 1500. Bron: UBN, Hs 309, *Horarium*, f. 28v.

Middeleeuwse handschriften

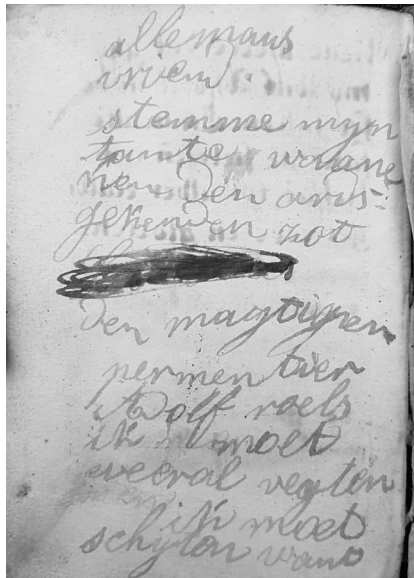
De middeleeuwse handschriften in de collectie zijn tot op zekere hoogte goed in kaart gebracht. In Gerda Huismans *Catalogus van de middeleeuwse handschriften in de Universiteitsbibliotheek Nijmegen* uit 1997 zijn alle 93 op dat moment aanwezige handschriften uitvoerig beschreven, met veel aandacht voor de herkomst van de boeken.² Op papier is dit gedeelte van de collectie goed ontsloten. Deze handschriften zijn echter – een uitzondering daargelaten – nooit allemaal in de digitale catalogus ingevoerd. Hetzelfde geldt overigens voor de collectie Soeterbeeck, door Hans Kienhorst beschreven in *Rijkdom in eenvoud*.³ Vanaf 1997 is de collectie met een tiental handschriften uitgebreid, met name afkomstig uit de collectie van de dominicanen. Deze handschriften zijn toentertijd wel voorzien van een signatuur, maar zijn eveneens niet of slechts zeer summier beschreven.

Voor handschriften uit de middeleeuwen is altijd grote belangstelling. Het zijn vaak visueel fraaie boeken, waarvan het wordingsproces

2 Gerda C. Huisman, *Catalogus van de middeleeuwse handschriften in de Universiteitsbibliotheek Nijmegen* (Miscellanea Neerlandica vol. 14; Leuven 1997).

3 Hans Kienhorst e.a., *Rijkdom in eenvoud. Laatmiddeleeuwse handschriften uit klooster Soeterbeeck* (Nijmeegse Kunsthistorische Cahiers deel 11; Rotterdam 2005) 49-145.

Afbeelding 3. Een pagina uit het gebedenboekje uit een Birgittinessenklooster. Bron: UBN, Hs 493, *Liturgisch compendium*, met achterin aantekeningen van Dolf Roels.

tot de verbeelding spreekt. Ze worden dan ook regelmatig in het spreekwoordelijke zonnetje gezet. Op dergelijke momenten ontdekken wij als conservatoren keer op keer interessante zaken die meer aandacht verdienen en de moeite van het uitzoeken waard zijn. Een voorbeeld is Hs 495, een graduale uit de zestiende eeuw en afkomstig van de dominicanen.⁴ De perkamenten bladen van dit boek zijn met een scherp voorwerp dusdanig beschadigd, dat er brute kracht voor nodig lijkt te zijn geweest. Over de reden hiervoor tasten we nog in het duister. Ook een in 2014 aangekocht handschriftje uit de zeventiende eeuw werpt een vraag op. Dit gebedenboekje uit een Birgittinessenklooster bevat achterin een handschriftelijke aantekening uit een latere eeuw, eindigend met 'ik moet schijten want' (zie afbeelding 3). Het volgende blad is uit het boek gescheurd, dus zullen we het moeten doen met deze cliffhanger. Het laat zich raden waarom de laatste pagina is verwijderd. Voor wie nog niet zo is ingewijd in het onderzoek naar dergelijk materiaal: er valt tijdens de zoektocht altijd genoeg te lachen.

4 Een graduale is een boek met gezangen voor de mis. Zie over Hs 495 Ad Poirter, 'Feesten bij de kartuizers' in: Hans Kienhorst en Kees Veelenturf eds., *Belangrijk Boekenbezit. Een bloemlezing uit de Bijzondere Collecties van de Universiteitsbibliotheek Nijmegen* (Utrecht 2017) 36-37.

Ondanks de grote belangstelling voor deze minstens vijf eeuwen oude boeken mag duidelijk zijn dat uit deze goudmijn nog niet alle schatten zijn opgegraven en dat er nog veel winst te behalen is. In samenwerking met Radboud Erfgoed willen de Bijzondere Collecties inzetten op het verbeteren van de ontsluiting van de middeleeuwse handschriften. Het onderzoek naar en het ontsluiten van middeleeuwse manuscripten vergt veel tijd en vraagt kennis en kunde op een zeer breed terrein.

Namiddeleeuwse of moderne handschriften

Waar de collectie middeleeuwse handschriften redelijk goed is beschreven, daar laat de ontsluiting van de collectie jongere boeken zeer te wensen over, terwijl het om aanzienlijke aantallen gaat. Deze collectie bestaat uit circa 450 namiddeleeuwse handschriften en omvat daarmee verreweg het grootste deel van de gehele collectie. Tot op heden is de aandacht met name uitgegaan naar de oudere handschriften; voor de namiddeleeuwse of moderne handschriften is vrijwel geen aandacht geweest. Deze moderne boeken zijn op het eerste gezicht vaak niet aantrekkelijk om te zien: de band is niet indrukwekkend, het schrift is rommelig en versieringen en illustraties zijn eerder uitzondering dan regel. Het merendeel van deze handschriften is officieel wel opgenomen in de collectie en voorzien van een signatuur (met uitzondering van onder andere de moderne werken uit de dominicanencollectie), maar is niet beschreven in de digitale catalogus.

In de praktijk komt het erop neer dat deze handschriften niet vindbaar zijn voor de onderzoekers en andere gebruikers van de collectie. Dat is ontzettend zonde. De grote schat aan informatie die juist dit soort handschriften herbergt is niet te overzien. Gelukkig is de focus aan het verschuiven en krijgen deze handschriften steeds vaker de aandacht die ze verdienen. Dit jaar heeft de UBN de eerste stappen gezet op onontgonnen terrein. Twee stagiairs hebben zich gebogen over de ongeveer 50 moderne handschriften uit de collectie van de dominicanen, die nog geen signatuur gekregen hebben. Alleen in deze kleine deelcollectie zijn al ware parels te vinden, zoals een achttiende-eeuws werk over de graven en hertogen van Gelderland, maar ook *Chronometria of tijdmeetkunde* uit 1799 (zie afbeelding 4) en een beschrijving van een Arabische grammatica uit Java, in het Arabisch.

Verdere ontsluiting en meer onderzoek

In de nabije toekomst hopen we de krachten van zowel onderzoekers als studenten van de Radboud Universiteit en wellicht daarbuiten te kunnen bundelen voor het verder in kaart brengen van onze veelzijdige handschriftencollectie. Zodoende kunnen we meer inzicht verkrijgen in de inhoud en de herkomst van de collectie en de waarde ervan voor onderzoek en onderwijs vergroten.

$$\begin{array}{r} 39 \\ 20 \\ \hline 780 \\ 6 \\ \hline 4680. \end{array}$$

ik t getal 6. de dag van Adams Scheppinge, en gaar daarmee per prog:
 Arith voort door de 39 quadraten van Adam of van die van de Arke
 voor t gericht komen, zie pag. 28. 200 is t 4680, in Christo 684.
 zie op de kant.

Om de geboorte nu van t eerste Hoofd te verkrygen: 200 is men
 gendtaakt om wederom en Arke te tekenen met byne nommers, die
 kruyswys over de Arke lopen, 200 als hier nexens volgt.

Men heeft hier 13 getallen in t gericht, en 13 staan daar
 byten. Die in t gericht staan doen 184. dat is gezegt
 פקר Vjftans Die iemand byfoekt om zyn deugd of ondeugd,
 die in t donkere en byten t gericht staan geven 167. dat is gezegt, of t
 is t getal van כועזים Naaleim, de naam van t eerste Hoofd. Die in t
 gericht

Afbeelding 4. Een fragment uit het handschrift uit 1799 over tijdmeetkunde. Bron: UBN, Chronometria of tijdmeetkunde, 'Van't sevenhoofdige beest, syn geboorte ende doot', p. 63.

Uit de Ivoren Toren

Publicaties, prijzen en presentaties

Op 18 september heeft dr. **Carla Hoetink** de Dirk Jacob Veegensprijs gewonnen voor haar proefschrift *Macht der gewoonte* over de regels en rituelen van de naoorlogse Tweede Kamer. De Veegensprijs wordt elke twee jaar toegekend door de Koninklijke Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen ter bekroning van onderzoek op het gebied van economische, politieke en/of sociale geschiedenis van Nederland. In het bijzonder komt onderzoek voor de prijs in aanmerking dat vanuit een historisch perspectief bijdraagt aan een dieper inzicht in ontwikkelingen die voor Nederland in de huidige tijd relevant zijn. Het nieuwsbericht en juryrapport vindt u op www.khmw.nl/carla-hoetink-winnaar-veegensprijs-2020/.

Op 25 september verscheen bij uitgeverij Boom het boek *Terug naar het Binnenhof. De Tweede Kamer in ere hersteld* dat dr. **Carla Hoetink** samen met dr. Alexander van Kessel van het Centrum voor Parlementaire Geschiedenis heeft samengesteld in opdracht van de Tweede Kamer. Ter gelegenheid van de viering van 75 jaar vrijheid heeft de Tweede Kamer ervoor gekozen een boek uit te brengen dat het verhaal vertelt van de terugkeer van de Kamer in de herfst van 1945 en de hervatting van de parlementaire democratie. Meer informatie is te verkrijgen op www.tweedekamer.nl/nieuws/persberichten/25-september-2020-75-jaar-herstel-parlementaire-democratie.

Het wetenschappelijke tijdschrift *BMGN – Low Countries Historical Review* heeft halverwege november het themanummer *Child Separation* gepubliceerd. Hierin onderzoeken acht historici onder leiding van prof. dr. **Marit Monteiro**, Geertje Mak en Elisabeth Wesseling waarom kinderen van hun eigen familie werden gescheiden in Nederlands-Indië en Rwanda. Specifiek concentreren de auteurs zich op de vraag welke rol missionarissen en zendelingen speelden in zulke 'child separation projects'. Naast Monteiro en oud-Radboudhoogleraar Mak werkten ook drs. **Marleen Reichgelt** en drs. **Maike Derksen**, respectievelijk als promovendus en docent verbonden aan de Radboud Universiteit, mee aan het nummer, dat te vinden is op www.bmgn-lchr.nl/617/volume/135/issue/3-4/. Het themanummer is voorbereid in het door NWO gefinancierde internationale onderzoeksnetwerk COAC dat zich concentreert op lokale kinderen als 'objects and agents of (post)colonial change'. Voor meer informa-

tie over dit netwerk kunt u terecht op www.ash.uva.nl/content/projects/coac/coac.html.

In november is daarnaast bij Oxford University Press het *Oxford Handbook of Gender, War and the Western World since 1600*, onder redactie van Karen Hagemann, dr. **Stefan Dudink** en Sonya O. Rose, uitgekomen. Het boek is tevens in zijn geheel toegankelijk via een abonnement op de Oxford Handbook Series van de Universiteitsbibliotheek. Als onderdeel van het project hebben de redacteuren een omvangrijke online bibliografische website gemaakt over gender en oorlog met meer dan 10.000 titels, die nuttig is voor onderzoekers, docenten en studenten: <http://gwc.unc.edu/welcome>.

Onderzoek en beurzen

Research masterstudente **Doortje Swaters** heeft, begeleid door prof. dr. **Wim van Meurs** en prof. dr. Merel Ritskes-Hoitinga (Radboud Universitair Medisch Centrum), onderzoek gedaan naar de geschiedenis van dierproeven. De resultaten zijn verschenen in het tijdschrift *Biotechniek* (april 2020) en in een bundel *Gezonde samenleving*. Het onderzoek laat zien dat gezondheidsrampen zoals Softenon altijd leiden tot een roep om meer dierproeven. Tegenwoordig neemt niet alleen het publieke protest tegen dierproeven toe, maar groeit in vakkringen ook de twijfel aan de vertaalbaarheid van de resultaten naar de klinische praktijk.

Afgelopen september is het internationale onderzoeksproject *The Voice of the People - Popular Expectations of Democracy in Postwar Europe* onder leiding van dr. **Harm Kaal** van start gegaan. In dit project staan de articulatie en mediatisering van percepties en verwachtingen van democratie in West-Duitsland, Groot-Brittannië en Nederland centraal. Op 12 november presenteerde het team, bestaande uit promovendi Malte Fischer, Jamie Lee Jenkins en drs. **Solange Ploeg**, hun voorlopige ideeën – uiteenlopend van het onderzoeken van *letters to the editor* in Britse tabloidkranten tot de rol van opiniepeilingen in verkiezingstijd – aan de Nijmeegse vakgroep Politieke Geschiedenis en andere belangstellenden. Het belang van dergelijk historisch onderzoek *from below* naar de rol van burgers in de naoorlogse politieke cultuur werd onderkend door het virtueel aanwezige publiek, waaronder ook prof. Adrian Bingham (University of Sheffield), dr. Anne Heyer (Universiteit Leiden), prof. Thomas Mergel (Humboldt-Universität zu Berlin) en prof. Henk te Velde (Universiteit Leiden). Meer informatie over het project kunt u vinden op de website www.thevoice-of-thepeople.org/.

Begin november heeft de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO) dr. **David van der Linden** een Vidi-beurs

(€800.000) toegekend voor het project *Building Peace: Transitional Justice in Early Modern France*. Dit project onderzoekt de vredesinstrumenten die werden ontwikkeld na afloop van de Franse godsdienstoorlogen (1562–1598) en analyseert hoe effectief deze oplossingen waren. Op deze manier werpt historisch onderzoek nieuw licht op de langetermijneffecten van vredesstrategieën. Elders in deze *Ex Tempore* vindt u een interview met Van der Linden over diens onderzoek.

‘Een basisinkomen voor iedereen’, ‘Europa ja, maar wel anders’ en ‘welvaart zonder welzijn wordt uitvaart’. Het lijken verkiezingsleuzen voor de verkiezingen van 2021, maar het zijn thema’s die in de jaren zeventig al geagendeerd werden door een kleine, maar interessante partij: de Politieke Partij Radikalen (PPR). Deze in 1968 opgerichte christelijk-radicalen partij, bekend om haar groene agenda, was een bijzondere speler in het Nederlandse politieke krachtenveld van de jaren zeventig en tachtig. In 1991 fuseerde de PPR met de Communistische Partij Nederland, de Evangelische Volkspartij en de Pacifistisch-Socialistische Partij tot GroenLinks. Desondanks is tot op heden weinig aandacht geweest voor de PPR. Op initiatief van oud-partijleden wordt daarom het komende jaar gewerkt aan een wetenschappelijke bundel over een aantal aspecten van deze partij. Dr. **Marieke Oprel** en drs. **Christoph van den Belt**, verbonden aan de afdeling Politieke Geschiedenis, zullen samen met dr. **Hans Krabbendam**, directeur van het Katholiek Documentatie Centrum, deze bundel redigeren.

Lezingen, congressen en projecten

Drs. **Dennis Jussen** en dr. **Erika Manders** hebben begin dit jaar het project *Waalpaintings* opgezet. Dit project stelt zich ten doel om met behulp van *street art* het verleden van Nijmegen weer zichtbaar te maken voor een groter publiek. Begin november zijn de steigers weggehaald bij de eerste *Waalpainting*, over de Byzantijnse prinses Theophanu die in de tiende eeuw op het Valkhof woonde. Daarnaast startte vorige maand een crowdfundingcampagne om de tweede *Waalpainting*, over de Vrede van Nijmegen, te financieren. Meer informatie over het project is te verkrijgen op de website www.waalpaintings.nl.

Auteursinformatie

Artikelen

De wonderen van Sint-Artemios. Gender en gezondheid in vroegmiddeleeuws Constantinopel

Joost Snaterse (1993) is historicus en als promovendus verbonden aan het departement Geschiedenis, Kunstgeschiedenis & Oudheid van de Radboud Universiteit. Zijn onderzoeksinteresses gaan uit naar de sociale geschiedenis, lichaamsgeschiedenis, en stadsgeschiedenis van de late oudheid en de vroege middeleeuwen.

Ongehuwde moeders en voorechtelijke verwekkingen in het arrondissement Antwerpen, 1821-1920

Sophie Vries (1998) is eerstejaars onderzoeksmasterstudent Historical Studies aan de Radboud Universiteit. Haar interessegebied is negentiende- en twintigste-eeuwse sociale en demografische geschiedenis. Ze is met name geïnteresseerd in huwelijk, partnerkeuze en ongehuwd moederschap.

Het behoud van een uniek zoetwatergetijdengebied. Natuurbescherming en politiek in het begin van de jaren vijftig

Dr. Kristian Mennen (1985) is als postdoctoraal onderzoeker verbonden aan de Radboud Universiteit. Hij promoveerde in 2013 in Münster en Nijmegen op het proefschrift *Selbstinszenierung im öffentlichen Raum*. Tegenwoordig doet hij onderzoek naar de politieke aspecten van natuurbescherming in Nederland en het Verenigd Koninkrijk in de periode 1930-1960.

Omstreden consensus. De percepties van het poldermodel in Nederland, 1982-2002

Kris van der Aar (1999) is bachelorstudent Geschiedenis aan de Radboud Universiteit. Ook volgde hij vakken in geschiedenis, filosofie en retorica aan de Università degli Studi di Padova. Momenteel loopt hij stage bij het Centrum voor Parlementaire Geschiedenis. Zijn voornaamste onderzoeksinteresses zijn moderne politieke geschiedenis, politieke cultuur, geschiedfilosofie en de bestrijding van politiek extremisme.

Vaste rubrieken

Interview

Dr. David van der Linden (1983) is universitair docent Vroegmoderne Geschiedenis aan de Radboud Universiteit. Hij is gespecialiseerd in de culturele en religieuze geschiedenis van Frankrijk en de Republiek, met bijzondere interesse voor religieus conflict, herinneringscultuur en transnationale geschiedenis. Hij promoveerde in 2013 aan de Universiteit Utrecht op een proefschrift over hugenootse vluchtelingen in de Republiek en werkte sindsdien aan de Erasmus Universiteit Rotterdam, de University of Cambridge, en de Rijksuniversiteit Groningen. Van der Linden is tevens managing editor van het internationale open-access tijdschrift *Early Modern Low Countries*.

Boeken top vijf

Dr. Rutger Kramer (1980) is universitair docent Middeleeuwse Geschiedenis aan de Radboud Universiteit. Daarvoor was hij werkzaam aan de Österreichische Akademie der Wissenschaften, waar hij comparatief onderzoek deed naar de vorming van monastieke gemeenschappen in West-Europa in de Late Oudheid en de Vroege Middeleeuwen. Daarnaast is hij geïnteresseerd in machtsverhoudingen binnen de Frankische elites onder de Karolingen (8e – 10e eeuw). Kramer promoveerde in 2014 aan de Freie Universität Berlin. Zijn eerste monografie, *Rethinking Authority in the Carolingian Empire*, verscheen in 2019 bij Amsterdam University Press.

Uit het archief

Eefje Roodenburg (1987) is conservator Bijzondere Collecties van de Universiteitsbibliotheek Nijmegen. Ze studeerde Engelse Taal en Cultuur aan de Radboud Universiteit, waar haar passie voor de vele aspecten van het oude boek is ontstaan. In haar veelzijdige werk stelt zij zich tot doel de collecties breed toegankelijk te maken en de zichtbaarheid ervan te vergroten.

